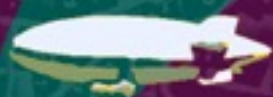

Ερμής Παπακωνσταντίνου

Η Άνοδος και η Πτώση του Κομφορμισμού

Το Χωρικό Παράδειγμα των Αθηνών

Η έρευνα αυτή, παρουσιάστηκε με τη μορφή ερευνητικής εργασίας στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης, το 2015

Η Άνοδος και η Πτώση του Κομφορμισμού

Το Χωρικό Παράδειγμα των Αθηνών

Ερμής Παπακωνσταντίνου

Η Άνοδος και η Πτώση του Κομφορμισμού

Το Χωρικό Παράδειγμα των Αθηνών

Η προσπάθεια αυτή, δε θα είχε την τωρινή της μορφή, χωρίς την ουσιαστική βοήθεια συγκεκριμένων ανθρώπων. Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους: Κωνσταντίνο Βασιλείου, Δημήτρη Βανέλλη, Παναγιώτη Καλαμαρά, Θοδωρή Δασκαλάκη, Αντώνη Αντωνάκο, Δημήτρη Παπακωνσταντίνου, Άλκηστη Παπαδημητρίου, Διονύση Βίτσο, Νίκο Φιλιππόπουλο, για τις εύστοχες συμβουλές τους και το ερευνητικό και βιβλιογραφικό υλικό στο οποίο με κατεύθυναν. Τους Γιάννη Προσωπάρη, Μαρία Αλπά, Μυρτώ Ραμπούλου, Γιώργο Αλεφάντη, Γιάννη Μπούρο, Πηνελόπη Σαψάκη, και τους γονείς μου και τον αδερφό μου, που πάντα ήταν ανοιχτοί σε οποιαδήποτε συζήτηση.

Ιδιαίτερα όμως το Θανάση Μουτσόπουλο, που είχε και την επίβλεψη της έρευνας, ένα δάσκαλο κοντά στον οποίο έμαθα εκτός των άλλων, ένα μέρος του μεγέθους της σημασίας που έχει η ελεύθερη γνώμη και άποψη του καθενός.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες...6

Πρόλογος...9

1. Εισαγωγή.....13

1.1 Κομφορμισμός...5

1.2 Από τον Κομφορμισμό στην Κατανάλωση...25

2. Η περίπτωση της Αθήνας.....47

2.1 Αθήνα, μια Βαλκανική Μητρόπολη...49

2.2 Ιδιαιτερότητες της Αθήνας...63

3. Χωρικά Αποτελέσματα του Κομφορμισμού.....67

3.1 Η Πολυκατοικία...69

3.2 Νεοελληνικό Mainstream...79

3.3 Χωρικός Χουλιγκανισμός...91

4. Πέρα από τον Κομφορμισμό.....101

4.1 Ο Φόβος Απέναντι στο Διαφορετικό...103

4.2 Αντί Επιλόγου...113

5. Βιβλιογραφία...117

6. Διευκρινίσεις...131

Πρόλογος

Σε μια δυναμική προσπάθεια σκιαγράφησης των σύγχρονων μητροπόλεων, γίνεται σαφής ο θρίαμβος της απάθειας, της αδράνειας και της αντιμετώπισης της πραγματικότητας με όρους θεάματος, έναντι της ενεργούς συμμετοχής και του πραγματικού βιώματος. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης στην οποία οι πόλεις αυτές χρωστούν ένα μέρος της ανάπτυξής τους, απέχει σημαντικά από αυτή της οικουμενικότητας ή της υγιούς συμβίωσης, όπως αντίστοιχα απέχουν οι έννοιες της επιβολής και του διαλόγου.

Εξουσίες κάθε μορφής διαπλέκονται χειραγωγώντας ανθρώπους που τους αντιμετωπίζουν σα μάζες και όχι σαν προσωπικότητες. Ταυτόχρονα ένα μεγάλο μέρος των ανθρώπων αυτών ακούσια ή εκούσια συναινεί στην αντιμετώπιση αυτή, την αποδέχεται και την αναγνωρίζει ως βασικό στοιχείο της καθημερινότητάς του.

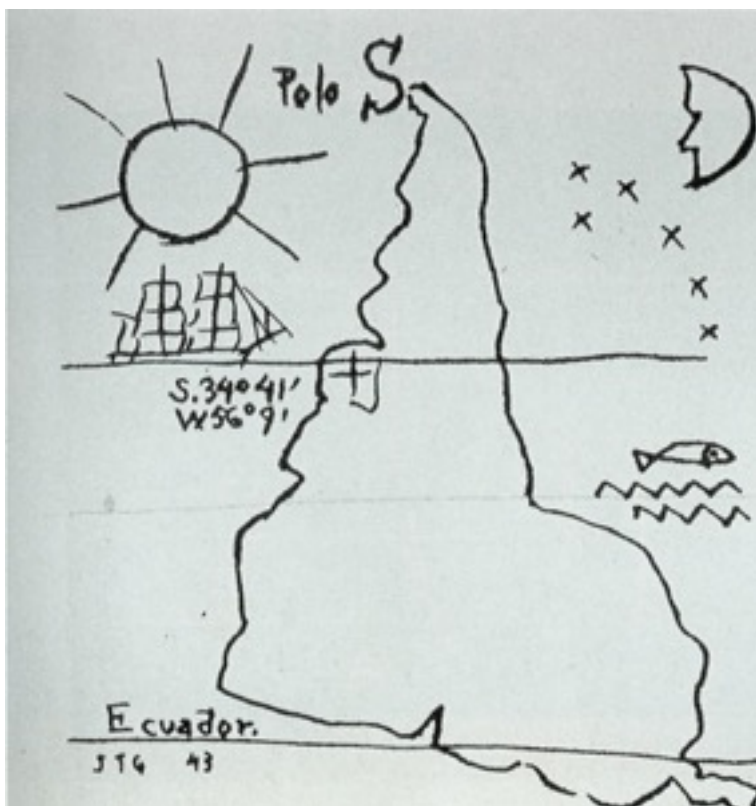
Οι ισότιμες σχέσεις μεταξύ ανθρώπων έχουν προ πολλού παραχωρήσει τη θέση τους σε ανισόρροπες σχέσεις, είτε εξουσίας είτε σε ειδικότερες μορφές όπως τις πελατειακές, οι οποίες αναπαράγονται με σκοπό την παγίωση και διαίωσή τους.

Ένα τέτοιο κοινωνικό περιβάλλον, δε μπορεί παρά να δημιουργεί ένα εξίσου άρρωστο ανθρωπογενές και κτισμένο περιβάλλον και να ανακυκλώνεται εντός του. Η ύπαρξη της αρρωστημένης κατάστασης αυτού του περιβάλλοντος είναι μάλλον δύσκολο να αμφισβητηθεί, πόσο μάλλον όταν διαπιστωθεί η αδυναμία του συνόλου στο να την ανατρέψει.

Η έννοια του Κομφορμισμού, μπορεί σε ένα μεγάλο βαθμό να προσφέρει κάποιες σημαντικές εξηγήσεις για τους μηχανισμούς που διέπουν τη λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών όπως η νεοελληνική, και κατά συνέπεια του τρόπου με τον οποίο αυτή παρεμβαίνει και οργανώνει το χώρο της.

Αν αναγνωριστεί η σημασία των μηχανισμών αυτών, τότε η όποια συμβολή στην παραγωγή, οργάνωση και χρήση του χώρου - τουλάχιστον των νεοελληνικών πόλεων- τους αγνοεί, είναι καταδικασμένη στο να επιφέρει μηδαμινή ουσιαστική αλλαγή στην υπάρχουσα παθογενή κατάσταση. Αντίθετα, μια κατανόηση των φαινομένων αυτών, θα ήταν δυνατό να προσφέρει από μια σειρά επαναπροσδιορισμών του τρόπου που γίνεται η αντίληψη και η χρήση

του χώρου, έως και νέες διεξόδους στη χωρική οργάνωση προς κατευθύνσεις που έχουν ίσως εγκαταλειφθεί από το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου.

América invertida, tou Joaquín Torres García, 1943

εισαγωγή

1.1 Κομφορμισμός

1.2 Από τον Κομφορμισμό στην Κατανάλωση

Collins Street 5pm (1955) Jack Brack

Κομφορμισμός

Ο Κομφορμισμός είναι μία έννοια που χρησιμοποιείται κυρίως κατά την παρατήρηση και ανάλυση των συμπεριφορών του ανθρώπου και της οποίας η συστηματική μελέτη ξεκίνησε από τις αρχές έως και τα μέσα του 20ού αιώνα. Ο Arthur S. Reber ορίζει ως Κομφορμισμό¹ (Conformity) την τάση που εμφανίζει ένα άτομο, όταν επιτρέπει τη μεταβολή των απόψεων, συμπεριφορών, δράσεων και αντιλήψεων του βάσει των αντίστοιχων επικρατέστερων, και προχωρά στη διάκριση του φαινομένου σε τρεις κατηγορίες. Αρχικά ο Reber αναφέρεται στον Κομφορμισμό σε σχέση με τη συμπεριφορά του ατόμου, και γίνεται λόγος για τάση που εμφανίζει κάποιος που προσπαθεί να συμβαδίσει με τη μάζα ή με την πλειοψηφία. Η δεύτερη μορφή, χαρακτηρίζεται ως Κομφορμισμός σχετιζόμενος με τη στάση², και εμφανίζεται στην περίπτωση όπου ένα άτομο μπορεί να μεταβάλλει τη στάση του ή τις πεποιθήσεις του σχετικά με κάτι, έπειτα από πίεση άλλων ανθρώπων, ανεξάρτητα με το αν εν τέλει θα παρατηρηθεί αλλαγή στη συμπεριφορά του. Τέλος, η τρίτη χρήση του όρου, αφορά ένα γνώρισμα της προσωπικότητας του ατόμου, και σχετίζεται με το αν χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του, οδηγούν σε οποιαδήποτε από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις.

¹ *"Conformity: Generally the tendency to allow one's opinions, attitudes, actions and even perceptions to be affected by prevailing opinions, attitudes, actions and perceptions. More specifically it is important to appreciate that there are at least three distinct patterns of the use of that term: (a) behavioural, when it refers to the tendency to 'go along with the group', to attempt to act in ways consistent with the majority's; (b) attitudinal, when the reference is to a change in attitude or belief, as a result of pressure from others, that may or may not result in behavioural change; and (c) as a personality trait, when it implies an underlying characteristics of an individual's personality manifested as being subject to either of the two above tendencies to conform."*

Reber, A. (1995), *Dictionary of Psychology*, Penguin Books, (πρώτη έκδοση 1985)

² Στις περιπτώσεις εκείνες όπου η έννοια χρησιμοποιείται ως όρος της ψυχολογίας, αφορά τη θετική ή αρνητική τοποθέτηση του ατόμου σε σχέση με κάτι.

Είναι εμφανές πως οι πρώτες δύο σχετίζονται περισσότερο με τη συμπεριφορά του ατόμου από τη στιγμή που εκείνο θα βρεθεί σε ένα δεδομένο κοινωνικό σύνολο, τη στιγμή που η τρίτη, είναι μάλλον μια εγγενής ιδιότητα της οποίας η ένταση ποικίλει ανάλογα με το άτομο³. Ενώ λοιπόν οι πρώτες δύο μορφές μπορούν να παρατηρηθούν και να μελετηθούν περισσότερο ως συμβάντα και φαινόμενα που αφορούν στη λειτουργία των ανθρώπων εντός ενός κοινωνικού συνόλου στο σύγχρονο ανθρωπογενές περιβάλλον, η τρίτη μπορεί να γίνει μάλλον αντιληπτή ως η προδιάθεση ενός υποκειμένου για την εμφάνιση μορφών Κοινοφρομισμίου, ως ένας δείκτης ροπής προς αυτόν.

Ένας περισσότερο πρακτικός και άμεσα αντιληπτός τρόπος προσέγγισης του κοινοφρομισμίου, είναι τα πειράματα που διεξήγαγε ο ψυχολόγος Solomon Asch, γνωστά και ως “Τα Πειράματα του Asch” ή ως το “Παράδειγμα του Asch”⁴. Στις σειρές αυτές πειραμάτων που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 50’, συμμετείχαν τόσο ανυποψίαστα άτομα (που καλούνταν να λάβουν μέρος σε ένα οπτικό τεστ) όσο και άτομα που τους είχε ζητηθεί να απαντήσουν κάτι συγκεκριμένο. Σε ένα από τα χαρακτηριστικά πειράματα, ο εξεταζόμενος, είτε μόνος, είτε παρουσία άλλων εξεταζόμενων, έβλεπε αρχικά μία κάρτα με μία γραμμή, και στη συνέχεια μια δεύτερη κάρτα με τρεις γραμμές διαφορετικού μήκους,

³ Πέρα από τα εγγενή χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου, το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει και αναπτύσσεται, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. “ *In a meta-analysis of conformity studies employing Asch-like line judgement tasks, Bond & Smith (1996) showed that residents of collectivist countries were more inclined to conform to the estimates of a group of confederates than were residents of individualistic countries*”

Cialdini, R. B. και Goldstein, N. (2004), “Social Influence – Compliance and Conformity”, *Annual Review of Psychology*, 55, σελ. 610

⁴ Περισσότερα σχετικά με τα πειράματα του Asch αναλύονται στα ακόλουθα:

Asch, S. E. (1956), “Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority.” *Psychological Monographs*, 70, (9, Whole No. 416)

Συλλογικό (2014), “Asch Conformity Experiments”, *Wikipedia, the Free Encyclopedia*, προσπελάστηκε 16 Μαΐου 2014, http://en.wikipedia.org/wiki/Asch_conformity_experiments

και καλούνταν να απαντήσει στο ποια από τις τρεις, ήταν ίσου μήκους με την γραμμή της πρώτης κάρτας. Ενώ τα άτομα που υποβάλλονταν στο πείραμα μόνα τους, εμφάνιζαν ασήμαντα ποσοστά λάθους, εκείνα που άκουγαν πρώτα τις σκόπιμα λανθασμένες απαντήσεις των άλλων, ήταν αξιοσημείωτα περισσότερο επιρρεπή στο να απαντήσουν και αυτά λάθος.

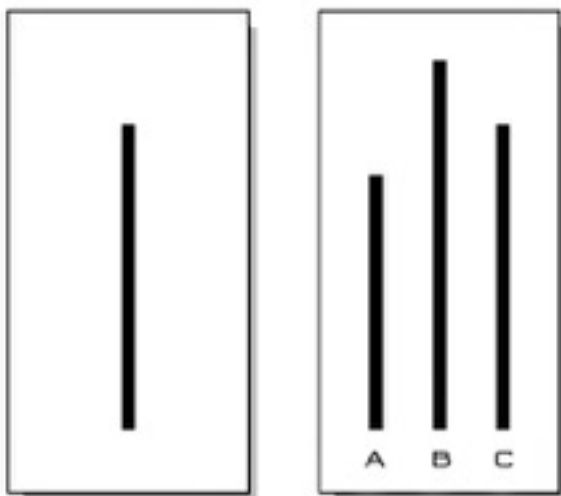
Τα Πειράματα του Asch, μπορεί μεν να αμφισβητήθηκαν για την πλήρη επιστημονική τους εγκυρότητα, καταδεικνύουν όμως με απλό και παραστατικό τρόπο την ευκολία με την οποία ένα άτομο μπορεί να χειραγωγηθεί, προκειμένου να συμμορφωθεί με τον τρόπο λειτουργίας της μάζας. Άλλωστε, στοχαστές όπως ο Έριχ Φρομ έχουν προσπαθήσει να δείξουν το φόβο που έχει το άτομο απέναντι στην πλήρη ρήξη με το κατεστημένο, τις νόρμες και την αναμενόμενη συμπεριφορά ⁵. Ειδικά αυτό το τελευταίο, είναι κάτι που επιβεβαιώνεται έμμεσα τόσο από τα Πειράματα του Asch όσο και από τις έρευνες των Cialdini και Goldstein. Στο δοκίμιό τους, "Social Influence: Compliance and Conformity"⁶ ορίζουν αρχικά τον Κομφορμισμό ως την αλλαγή της συμπεριφοράς κάποιου προκειμένου να ταιριάζει με τις αντιδράσεις των άλλων. Αναφέρουν επίσης ότι οι Deutsch και Gerrard το 1955 προχώρησαν σε μια σημαντική διάκριση των αιτιών του Κομφορμισμού. Μπορεί λοιπόν ο Κομφορμισμός να προκύπτει είτε προκειμένου να δώσει τη δυνατότητα στο άτομο να ερμηνεύσει ακριβέστερα την πραγματικότητα, είτε να γίνει κοινωνικά αποδεκτό από το σύνολο. Και οι δύο όμως κατηγορίες αιτιών, καλύπτουν για τους ερευνητές την ανάγκη του ατόμου για αυτοαντίληψη, η οποία με τη σειρά της επιτυγχάνεται μέσω της προστασίας της αυτοεκτίμησης, και της αυτοκατηγοριοποίησης⁷. Ειδικά η τελευταία που μπορεί αφαιρετικά να περιγραφεί με την αίσθηση του "ανήκειν". Ο Κομφορμισμός όμως μπορεί μέσω αυτής της τελευταίας διαδικασίας, και ειδικότερα με τη συμμόρφωση ως προς μέλη του

⁵ Fromm, E. (1971), *Ο Φόβος μπροστά στην Ελευθερία*, Μπουκουμάνης (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1941 ως "Escape from Freedom")

⁶ Cialdini, R. B. και Goldstein, N. (2004), "Social Influence - Compliance and Conformity", *Annual Review of Psychology*, 55, σελ. 591-621

⁷ Cialdini, R. B. και Goldstein, N. (2004), "Social Influence - Compliance and Conformity", *Annual Review of Psychology*, 55, σελ. 606

συνόλου που το άτομο εκτιμά και θαυμάζει, να αποδειχθεί η ιδανική οδός προς την επίτευξη όλων των στόχων που θέτει το άτομο όταν έρχεται σε επαφή με ένα κοινωνικό σύνολο, δηλαδή της ακριβέστερης αντίληψης της πραγματικότητας, του συσχετισμού με άλλα μέλη του συνόλου και την αποδοχή από αυτά, και τη διατήρηση μιας θετικής εικόνας για τον εαυτό του⁸.

Κάρτες, όμοιες με εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν σε πειράματα του Asch

Βάσει των ορισμών και πειραμάτων που αναλύθηκαν παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι ο Κομφορμισμός όχι μόνο συνεπάγεται με την ύπαρξη και τη δραστηριότητα του ατόμου εντός ενός κοινωνικού

⁸ Οι έννοιες αυτές ορίζονται από τους Cialdini και Goldstein ως *"... accuracy, affiliation, and the maintenance of a positive self-concept"*

Cialdini, R. B. και Goldstein, N. (2004), *"Social Influence - Compliance and Conformity"*, *Annual Review of Psychology*, 55, σελ. 606

συνόλου, αλλά και με την αλληλεπίδρασή του με τα μέλη του συνόλου αυτού. Αυτόματα, συμπεραίνεται πως η συμπεριφορά του υποκειμένου του Κομφορμισμού εξαρτάται από ένα ευρύ σύνολο παραγόντων, που αφορούν τη διαμόρφωση της ποιότητας ζωής των ανθρώπων στο δεδομένο σύνολο. Ταυτόχρονα, προκειμένου να παρατηρήσει κανείς πιο σφαιρικά το φαινόμενο που συντελείται στη σύγχρονη κοινωνία, είναι ανάγκη να ληφθούν υπόψη στοιχεία όπως η ιδιοσυγκρασία των ατόμων που απαρτίζουν το σύνολο, η ψυχολογία της μάζας, η αλληλεπίδραση των ατόμων εντός της σε συνάρτηση με την ιδιότητά τους να αλληλοεπηρεάζονται. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι Bond και Smith, για να μελετήσουν το φαινόμενο του Κομφορμισμού με τρόπο παρόμοιο με αυτόν του Asch αρκετά χρόνια αργότερα, πραγματοποιούν ένα πλήθος εξειδικεύσεων σε ότι αφορά τα εξεταζόμενα άτομα, που κατά το μεγαλύτερο μέρος τους αφορούν την ποιότητα της σχέσης τους με τα μέλη του κοινωνικού συνόλου όπου ζουν ⁹.

Ωστόσο, για την κατανόηση του φαινομένου του Κομφορμισμού, καθώς και για ενδεχόμενες προβλέψεις σχετικά με αυτό, δεν αρκεί η μελέτη των ανθρωπίνων σχέσεων και συμπεριφορών, αλλά είναι αναγκαίο να αναγνωριστεί η σημασία στοιχείων που διαμορφώνουν την ίδια την κοινή γνώμη και τις συμπεριφορές που ορίζονται ως αποδεκτές από το σύνολο, οι οποίες με τη σειρά τους ορίζουν το στόχο που θέτει το υποκείμενο του Κομφορμισμού. Ως τέτοια στοιχεία μπορούν να αναγνωριστούν η ιστορική πορεία του συνόλου, πολιτισμικοί παράγοντες, υφιστάμενοι γραπτοί και άγραφοι νόμοι και αντιλήψεις σχετικά με το αίσθημα του ωραίου και του ηθικού. Η διαφοροποίηση αυτή των συνόλων, ειδικά βάσει τέτοιων πολιτισμικών παραγόντων είναι ιδιαίτερα αισθητή σε περιπτώσεις όπου γίνεται προσπάθεια υπέρβασης των διαφορετικότητων, και συμμόρφωσης

⁹ Οι παράγοντες που οι Bond και Smith θεώρησαν ότι επηρεάζουν τη συμμόρφωση ενός ατόμου με τη συμπεριφορά της μάζας, κυμαίνονται από τη δομή της κοινωνίας όπου ζουν τα άτομα (κολεκτιβιστική, ατομικιστική κλπ), την οικονομική ανάπτυξη και ιδιαίτερα γνώρισμα της κάθε κουλτούρας, έως και τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού περιγύρου του ατόμου, αλλά και του ίδιου του ατόμου (όπως φύλο κλπ)

Bond, R. και Smith, P. B. (1996), "Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Aschs (1952b, 1956) Line Judgement Task", *Psychological Bulletin*, Vol.119 No.1, σελ. 111-137

προς κάτι το κοινό¹⁰. Ταυτόχρονα, η διαφορετικότητα που παρουσιάζουν τα σύνολα στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται για παράδειγμα κάτι το ωραίο, διαφάνεται σε έργα όπως ο “Ερωτισμός” του Bataille, στον οποίο προκειμένου να ορίσει ως όμορφη μια γυναίκα, αναγκάζεται να το κάνει όχι με βάση κριτήρια αισθητικής συγκεκριμένου πολιτισμού, ή συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αλλά με τρόπο που να συμβαδίζει με κάτι οικουμενικά κοινό, δηλαδή την ανθρώπινη φύση και το διαχωρισμό της από τη ζωώδη συμπεριφορά¹¹.

Έτσι, μπορεί να γίνει μία ανάγνωση του φαινομένου του Κομφορμισμού ως τη συμμόρφωση προς το κυρίαρχα αποδεκτό, ιδανικό και ωραίο. Μόνο που κάτι τέτοιο είναι προφανές ότι διαφέρει τόσο από σύνολο σε σύνολο, όσο και από μια ιστορική συγκυρία σε μια άλλη. Είναι επίσης δυνατόν οι συνέπειες της συμμόρφωσης αυτής ως προς συγκεκριμένα πρότυπα να είναι ιδιαίτερα αρνητικές. Ο κοινωνιολόγος Erving Goffmann στο έργο του “Η Παρουσίαση του Εαυτού στην Καθημερινή Ζωή” περιγράφει αρκετά αναλυτικά τις συμπεριφορές των ανθρώπων όταν αυτοί αλληλεπιδρούν κυρίως με αγνώστους. Το γεγονός ότι πρόκειται περί αγνώστων, από μόνο του αυξάνει τη ροπή του ατόμου προς τον Κομφορμισμό, καθώς το άτομο θα επιχειρήσει να γίνει αποδεκτό, και να βρει ένα κώδικα επικοινωνίας με τους αγνώστους. Το πρότυπο αυτό συμπεριφοράς είναι χαρακτηριστικό στο περιβάλλον μιας σύγχρονης μητρόπολης, όπου το άτομο είναι δυνατόν να χαθεί κυριολεκτικά σε ένα πλήθος αγνώστων, τόσο για το άτομο, όσο και μεταξύ τους. Αναμενόμενα, σε ένα περιβάλλον αγνώστων, η οικειότητα θα ξένιζε, και έτσι δημιουργήθηκε γόνιμο έδαφος για συμπεριφορές που χαρακτηρίστηκαν επίτηδες ως “καλοί τρόποι”, οι οποίοι μπορούν να ιδωθούν ως ένα μεγάλο βήμα προς την αλλοτρίωση και την αποξένωση, όντας τόσο ένα μέσο απόκρυψης της ταυτότητας, όσο ένας μηχανισμός υποτίμησης και

¹⁰ Ο Clifford Geertz, περιγράφει το πως έγιναν προσπάθειες να ξεπεραστούν οι επιμέρους διαφορές των συνηθειών των διαφόρων λαών που συγκρότησαν τη σύγχρονη Ινδονησία, και την αναγκαιότητα για την αναφορά σε κάτι που θα ήταν αναγνωρίσιμο από όλα τα άτομα.

Geertz, C. (2003), *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1973), σ.303-317

¹¹ Μπατάιγ, Ζ. (1982), *Ο Ερωτισμός*, Ιδέες (πρώτη έκδοση 1957)

περιθωριοποίησης όσων δεν τους χρησιμοποιούν ¹². Επιπρόσθετα μπορούν να αναγνωριστούν ως μια μορφή γλώσσας, και η παγίωσή της θα σήμαινε ενδεχόμενα την κατάργηση πολλών άλλων αντίστοιχων μορφών επικοινωνίας, οι οποίοι ίσως να ήταν περισσότερο κοντινοί στην ίδια την ανθρώπινη φύση ¹³.

Προσπερνώντας την επικράτηση των “καλών τρόπων” και των μηχανισμών που τους διέπουν, για τον Sigmund Freud, πολλά στοιχεία του πολιτισμού και της καθημερινότητας στην οποία καλείται το άτομο είτε να ενταχθεί, είτε να μείνει στο περιθώριο, είναι αρνητικά για το ίδιο το άτομο και τη φύση του. Ο Freud περιγράφει την πραγματικότητα ως μια αέναη σύγκρουση μεταξύ των επιθυμιών του ατόμου και της απαίτησής του για περισσότερη ατομική ελευθερία, απέναντι στη βούληση της μάζας που εκφράζεται με τη μορφή του πολιτισμού ¹⁴. Η σύγκρουση αυτή μπορεί να αμβλυνθεί αν το άτομο υποχωρήσει απέναντι στις “αξιώσεις του πολιτισμού”¹⁵, με άλλα λόγια αν συμμορφωθεί με αυτά που έχουν επικρατήσει ως αποδεκτά. Ωστόσο αναγνωρίζεται ότι αν το άτομο μείνει απαθής σε μια ενδεχόμενη αρνητική για αυτό κατάσταση του πολιτισμού, χωρίς καν να ασκεί κριτική σε αυτόν, είναι δυνατόν να υποπέσει μαζί με το σύνολό του σε μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται ως “ψυχολογική αθλιότητα της μάζας”¹⁶.

¹² Goffman, E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1959)

¹³ Στο έργο του “Psychopathology of Everyday Life” Ο Freud αναλύει το πως η μητρική γλώσσα του καθενός προστατεύει τον εαυτό της, καθώς εμφανίζει μια αυξημένη δυσκολία στο να ξεχαστούν από τα άτομα οι λέξεις της, έναντι λέξεων άλλων γλωσσών. Έτσι, αν ορίσουμε τη γλώσσα που είναι αποδεκτή ως μέρος των “καλών τρόπων” ως μια επικρατούσα γλώσσα με δεδομένο λεξιλόγιο, λέξεις που είναι ξένες για αυτή, και κατά συνέπεια και το σημανόμενό τους, θα διέτρεχαν κίνδυνο.

Freud, S. (1922), *Psychopathology of Everyday Life*, T. Fisher Unwin Ltd (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1904), σ.15-26

¹⁴ Freud, S. (2011), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Εκδόσεις Ελληνική Παιδεία Α.Ε. (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1930) σ.37-51

¹⁵ Όρος που χρησιμοποιεί ο Freud, ο.π. σ.51

¹⁶ Ομοίως, σ.74-75

Μια διαφορετική προσέγγιση της πραγματικότητας από αυτή του Freud, δε θεωρεί αναγκαίο κακό τον περιορισμό της ανθρώπινης φύσης και της τάσης για αχαλίνωτη ελευθερία από τον πολιτισμό, παρά αναγνωρίζει τις εποχές πριν την έλευση του πολιτισμού και της συμμόρφωσης προς αυτόν ως χρονικά σημεία όπου η ανθρώπινη φύση προσέγγιζε κάτι πιο αγνό. Είναι κοινός τόπος τόσο ανθρωπολόγων όπως ο David Graeber, όσο και άλλων επιστημόνων και συγγραφέων, προκειμένου να αντικρούσουν επιχειρήματα της λογικής του εξελικτικού ανταγωνισμού, τονίζει πως στις δύσκολες εποχές πριν την έλευση του πολιτισμού, η συντροφικότητα και η αλληλεγγύη ήταν αναπόσπαστα στοιχεία της ζωής του ανθρώπου, καθώς χωρίς αυτά η επιβίωσή του θα ήταν αδύνατη¹⁷. Δημιουργείται επομένως έδαφος πάνω στο οποίο οικοδομείται η κριτική προς τη συμμόρφωση προς τις επιταγές του πολιτισμού. Ακολουθώντας μια περισσότερο λογοτεχνική προσέγγιση, ο Eduardo Galeano, χαρακτηριστικά έγραψε σχετικά με τη γέννηση του πολιτισμού πως "...Ανακαλύψαμε τις λέξεις δικό σου, δικό μου, η γη απέκτησε αφέντη, η γυναίκα έγινε ιδιοκτησία του άντρα, και ο πατέρας ιδιοκτήτης των παιδιών. Πέρασε ο καιρός που περιφερόμασταν δίχως προορισμό και δίχως σπίτι. Τα αποτελέσματα του πολιτισμού ήταν

¹⁷ Εκτός των άλλων ο Graeber επιχειρεί μέσω της προσωπικής του έρευνας να τεκμηριώσει με όρους ανθρωπολογίας σκέψεις όπως αυτές του Π. Κροπότκιν, σχετικά με την αλληλεγγύη και αλληλοβοήθεια, που συνεπάγονται το ότι τα είδη που εν τέλει ευδοκίμησαν ήταν αυτά που είχαν αναπτύξει ικανοποιητικά τις παραπάνω έννοιες.

Graeber, D. (2007), *Αποσπάσματα μιας Αναρχικής Ανθρωπολογίας*, Στάσει Εκπίπτοντες, (πρώτη έκδοση 2004), σ. xx-xxvii και 4-5 και 15-23 και 24-40

Προς την ίδια κατεύθυνση περιγράφει την κατάσταση και ο Eduardo Galeano. "Αναρωτιέται όμως κανείς: μήπως καταφέραμε να επιβιώσουμε, όταν η επιβίωση ήταν κάτι το ακατόρθωτο, επειδή μπορέσαμε να αμυνθούμε όλοι μαζί και να μοιραστούμε την τροφή μας; Η σημερινή ανθρωπότητα, η κοινωνία του σώζων εαυτόν σωθείτω και ο καθένας το δικό του, θα τα καταφέρει να διαρκέσει στον κόσμο κάτι παραπάνω από μονάχα μια στιγμή;"

Galeano, E. (2009), *Καθρέφτες - Μία Σχεδόν Παγκόσμια Ιστορία*, Πάπυρος, (πρώτη έκδοση στα ισπανικά το 2008), σ. 4

εκπληκτικά: η ζωή μας ήταν πιο ασφαλής αλλά λιγότερο ελεύθερη, ενώ δουλεύαμε περισσότερες ώρες”¹⁸

Η εργασία αποτέλεσε ένα από τα βασικά στοιχεία του πολιτισμού, από την αρχή της δημιουργίας του - η δε συμμόρφωση προς αυτήν την πτυχή του πολιτισμού θεωρούνταν αναγκαία. Ενδεικτικά, ο Walter Benjamin, ερχόμενος αντιμέτωπος με τον κομφορμισμό, πριν ακόμα αυτός μελετηθεί συστηματικά, τον αξιολογεί ως κάτι σημαντικά αρνητικό για ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας¹⁹. Θεωρεί πως η συμμόρφωση με μία προβαλλόμενη ως κυρίαρχη συμπεριφορά και συγκεκριμένα την εργασία είναι κάτι που παρουσιάστηκε ως μια πανάκεια, και πως έτσι ο μέσος Γερμανός εργάτης δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να πουλά χρόνο της ζωής του προκειμένου να εργαστεί σε εργοστάσια, νομίζοντας πως έτσι συνεισέφερε στο κοινό καλό που εκείνη την περίοδο είχε μαγικά οριστεί ως η τεχνική πρόοδος. Το δυνατότερο όμως σημείο, είναι αυτό όπου η εργασία ορίστηκε ως η πηγή κάθε πλούτου και πολιτισμού, γεγονός που σήμαινε ότι από τη στιγμή που η αντίληψη αυτή θα γινόταν συστατικό της κοινής γνώμης, ένα μεγάλο μέρος της μάζας θα επιθυμούσε να εργαστεί με τους όρους που είχαν ήδη τεθεί, προκειμένου να μη διαφοροποιήσει τον εαυτό του από το σύνολο.

Η περίπτωση αυτή, αφήνει να διαφανεί το ότι κάποιες μορφές εξουσίας ήταν σε θέση να ορίσουν το αποδεκτό, το ιδανικό, το ωραίο, επομένως και τους στόχους των ατόμων του συνόλου. Έτσι, ο

¹⁸ Galeano, E. (2009), *Καθρέφτες - Μία Σχεδόν Παγκόσμια Ιστορία*, Πάπυρος, (πρώτη έκδοση στα ισπανικά το 2008), σ. 5-6

¹⁹ “Ο κομφορμισμός, ο οποίος εξαρχής ήταν οικείος στη σοσιαλδημοκρατία, δε συνδέεται μόνο με την πολιτική τακτική της, αλλά και με τις οικονομικές της παραστάσεις. Αποτελεί μια από τις αιτίες της κατοπινής της κατάρρευσης. Τίποτα δεν έχει διαφθείρει το γερμανό εργάτη τόσο πολύ, όσο η πεποίθηση ότι αυτός ακολουθεί το ρεύμα. Γι’ αυτόν, η τεχνική ανάπτυξη ήταν το ευνοϊκό σπρώξιμο του ρεύματος το οποίο νόμιζε ότι ακολουθεί. Από εκεί δεν έμενε παρά ένα βήμα μέχρι την ψευδαίσθηση πως η εργασία στο εργοστάσιο, η οποία βρίσκεται στο συρμό της τεχνικής πρόοδου, αναπαριστά ένα πολιτικό επίτευγμα. Η παλιά προτεσταντική ηθική της εργασίας πανηγύριζε την ανάστασή της υπό εκκοσμικευμένο σχήμα στους γερμανούς εργάτες. Το Πρόγραμμα της Γκότα φέρει ήδη ίχνη αυτής της σύγχυσης. Ορίζει την εργασία ως «την πηγή κάθε πλούτου και κάθε πολιτισμού”

Benjamin, W. (2004), *Για την Έννοια της Ιστορίας*, (δοκίμιο που εκδόθηκε στα γερμανικά το 1942, γράφτηκε το 1940)

Κομφορμισμός δεν είναι απλά μια διαδικασία αλληλεπίδρασης των ατόμων, η οποία ακολουθεί κάποια αντικειμενικά μοτίβα και κάποιους μεταβλητούς ανάλογα με το σύνολο κανόνες, αλλά μπορεί να θεωρηθεί και ως η επιθυμητή -για όσους βρίσκονται σε θέση ισχύος- κατάληξη της συμπεριφοράς της μάζας. Δημιουργείται μία κοινωνία στην οποία διαρκώς προβάλλεται η επιθυμητή κατάληξη του ατόμου στις μάζες. Η προβολή αυτή είναι τόσο έντονη και πληθωρική, που φτάνει στο σημείο να θεωρείται σημαντικότερη από την προβεβλημένη κατάσταση. Στο σημείο αυτό, τα άτομα δεν επιδιώκουν να συμμορφωθούν απλά με την κατάσταση που τους παρουσιάζεται, αλλά επιθυμούν να γίνουν μέρος της διαδικασίας της προβολής, του συνεχούς φαίνεσθαι. Προκύπτει μία κοινωνία ατόμων που έχουν αποστασιοποιηθεί από την πραγματική ζωή και ζουν στην “Κοινωνία του Θεάματος” του Guy Debord²⁰.

Αν η διαδικασία αυτή αναγνωριστεί ως υφιστάμενη από τα άτομα, αν γίνει αντιληπτό το ότι η διαδικασία του Κομφορμισμού συχνά δεν είναι αμφίδρομη, παρά κατευθύνεται από το ένα άκρο, τότε είναι αναγκαίο να αναγνωριστούν ευθύνες όχι μόνο σε αυτούς που την κατευθύνουν, αλλά και σε όλους όσους μετέχουν σε αυτή.

²⁰ Ο Guy Debord, περιγράφει την κοινωνία όπως ο ίδιος την αντιλαμβάνεται, θεωρώντας ότι η λειτουργία της βασίζεται στο ότι το κάθε άτομο αντιλαμβάνεται τις καθημερινές δραστηριότητες του, αλλά και όσα συντελούνται στο περιβάλλον του ως μορφή θεάματος, η οποία απομακρύνει τα άτομα από το να βιώσουν την πραγματικότητα, και να αντιληφθούν ότι μπορούν να συμμετάσχουν ενεργά σε αυτή.

Debord, G. (1972), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, (πρώτη έκδοση 1967)

Από τον Κομφορμισμό στην Κατανάλωση

*"I'm a modern man
digital and smoke free
a man for the millennium*

*A diversified, multi-cultural
most-modern deconstructionist
politically, anatomically and ecologically incorrect ..."* ²¹

Με τον τρόπο αυτό, ο συχνά καυστικός George Carlin ξεκινά το βιβλίο του *"When Will Jesus Bring The Pork Chops"*, για να συνεχίσει έπειτα με τους εξής στίχους:

"A raging workaholic, a working rageaholic

...

*I bought a microwave at a mini-mall
I bought a mini-van at a mega-store.
I eat fast food in the slow lane."* ²²

Όπως μπορεί κανείς να υποθέσει, η διάθεση αυτή ειρωνικής αντιμετώπισης του καθημερινού ανθρώπου, δεν προκύπτει αναίτια. Ούτε είναι και η πρώτη φορά που συμβαίνει κάτι τέτοιο, δηλαδή ένας άνθρωπος της τέχνης να ασκεί με τα μέσα που διαθέτει έντονη κριτική στη συμπεριφορά του μέσου ανθρώπου και στις καθημερινές του συνήθειες. Αναζητώντας όμως τις ρίζες αυτού του συχνά κρινόμενου προτύπου, φτάνει κανείς στις κοινωνίες όπως τις διαμόρφωσε η βιομηχανική επανάσταση, αλλά και το σύνολο των δυναμικών

²¹ Carlin G. (2004), *When Will Jesus Bring the Pork Chops*, Hyperion, σ.1

²² Carlin G. (2004), *When Will Jesus Bring the Pork Chops*, Hyperion, σ. 3-4

κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα στο δυτικό κόσμο από τα μέσα του 18ου αιώνα έως και το 19ο²³.

Στο χρονικό διάστημα αυτό, η ανθρωπότητα έκανε - φαινομενικά τουλάχιστον- σημαντικά βήματα προς καταστάσεις που της ήταν σε μεγάλο βαθμό ξεχασμένες ²⁴ ή και εντελώς άγνωστες. Ελπιδοφόρες ιδέες όπως αυτές της ισότητας και της αξιοπρέπειας έσπρωχναν κυριολεκτικά τα σύνορα στο να διεκδικήσουν μία καλύτερη θέση στον κόσμο, είτε αυτό αφορούσε τον προσδιορισμό των δικαιωμάτων τους, που ήταν βασικό πρόταγμα επαναστάσεων όπως η αμερικανική και η γαλλική, είτε τις συνθήκες διαβίωσης. Ειδικά το τελευταίο, υλοποιήθηκε με τη μορφή της εκβιομηχάνισης και της σταδιακής εισόδου των μηχανών στην καθημερινότητα. Οι συνθήκες εργασίας, οι μετακινήσεις, η διάδοση των πληροφοριών, η κατοίκηση, όλοι ουσιαστικά οι παράγοντες της καθημερινότητας καθορίζονταν από την συμμετοχή των μηχανών και των νέων συστημάτων.

Όμως, οι έντονες και ταχύτατες αλλαγές συχνά παρουσιάζουν ένα ευρύ φάσμα παρενεργειών ιδιαίτερα όταν το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου, δεν έχει οικειοποιηθεί και δεν έχει κατανοήσει σε βάθος τις συντελούμενες μεταβολές. Είναι ένα φαινόμενο όπου μεγάλο μέρος του πληθυσμού, που βιώνει ή διεκδικεί μια σημαντική αλλαγή, έχει παρασυρθεί κυριολεκτικά στη διεκδίκηση αυτή, χωρίς πρωτίτερα να έχει αξιολογήσει ουσιαστικά και συλλογικά την αναγκαιότητά της και

²³ Χαρακτηριστικά φαινόμενα των χρόνων εκείνων, είναι τόσο η Αμερικανική και Γαλλική Επανάσταση (με διαφορά περίπου μιας δεκαετίας) όσο και οι μεταγενέστερες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην Ισπανία που τελικά οδήγησαν στον Ισπανικό εμφύλιο. Σε όλες αυτές τις διαδικασίες τέθηκε υπό αμφισβήτηση η υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και έννοιες όπως οι υφιστάμενες μορφές εξουσίας όπως η μοναρχία, οι θεοκρατικές αντιλήψεις κ.α.

²⁴ Οι καταστάσεις που εννοούνται σχετίζονται κυρίως με την ισότητα. Κάτι τέτοιο μπορεί κανείς να το διαπιστώσει ερευνώντας συμπεριφορές κοινωνιών που έχουν μείνει σχετικά ανεπηρέαστες από τις εξελίξεις στον υπόλοιπο κόσμο, όπως ορισμένοι λαοί της περιοχής του Αμαζονίου. Αναλυτικότερα αναφέρεται σε τέτοια φαινόμενα ο D. Graeber

Graeber, D. (2007), *Αποσπάσματα μιας Αναρχικής Ανθρωπολογίας*, Στάσει Εκπίπτοντες, (πρώτη έκδοση 2004), σ. 24-40

χωρίς επίσης να έχει σχεδιάσει τα βασικά χαρακτηριστικά της ²⁵. Σε τέτοιες περιπτώσεις, το σύνολο εν τέλει αποτυγχάνει στο να αλλάξει την πραγματικότητα προς όφελός του και γίνεται θύμα της ίδια της αλλαγής στην οποία είχε συνδράμει καταλυτικά. Ενδεικτικά, την ίδια στιγμή που η βιομηχανική επανάσταση εισήγαγε νέες τεχνολογίες θεωρητικά στην υπηρεσία του ανθρώπου που συμμετέχει στην παραγωγή, δημιούργησε έναν κόσμο με εντελώς διαφορετικούς ρυθμούς εργασίας, συχνά απάνθρωπους ²⁶. Αντίστοιχα, η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση, εμπνεόμενες από το Διαφωτισμό διεκδίκησαν δικαιώματα για τον άνθρωπο, αλλά με τη λήξη τους εντοπίστηκαν συγκεκριμένα δικαιώματα, σε συγκεκριμένους ανθρώπους, κάτι που φυσικά δυσχέρανε τη ζωή των συνεχώς αδικημένων ²⁷.

²⁵ Η Οκτωβριανή Επανάσταση ίσως να είναι ένα ιδανικό παράδειγμα. Εκτενείς μάζες πληθυσμού, κυριολεκτικά εξαθλιωμένες, αγκάλιασαν ιδέες που τους παρουσιάστηκαν χωρίς να συμμετέχουν ολοκληρωτικά στη διαμόρφωσή τους, αλλά και στον τρόπο εφαρμογής τους. Η άποψη αυτή ενισχύεται αν υπολογίσει κανείς ότι το γενικότερο μοντέλο μιας κεντρικής μορφής εξουσίας, παρέμεινε ανέπαφο.

²⁶ Ο έντονα προβληματικός χαρακτήρας των κοινωνιών που προέκυψαν μετά τη βιομηχανική επανάσταση, είναι αντιληπτός όταν παρατηρηθεί ότι τα ίδια τα σύνολα διεκδίκησαν καλύτερες συνθήκες εργασίας (1η Μαΐου του 1886), και ένα δικαιότερο καταμερισμό του χρόνου κατά τη διάρκεια της ημέρας, δηλαδή οχτώ ώρες εργασίας, οκτώ ώρες αναψυχής και οκτώ ώρες ξεκούρασης.

²⁷ Ενδεικτικά, από το 1765 όπου μπορεί να συζητηθεί η Αμερικανική Επανάσταση, έως και το 1920 που κατοχυρώθηκε το δικαίωμα ψήφου σε όλες της γυναίκες, υπάρχει ένα σαφές χρονικό χάσμα. Αντίστοιχα, οι Αφροαμερικανοί κάτοικοι των ΗΠΑ έπαψαν να θεωρούνται σκλάβοι πολύ πιο μετά την ίδια την Αμερικανική Επανάσταση (1865). Αντίστοιχα στη σύγχρονη Γαλλία, την ίδια στιγμή που ο Ζινεντίν Ζιντάν είναι μια προσωπικότητα -αντικείμενο λατρείας, άνθρωποι με την ίδια καταγωγή με αυτόν (Αλγερία) οδηγούνται στην περιθωριοποίηση.

Από την "Ελευθερία που Οδηγεί τους Ανθρώπους" (1830) του E. Delacroix (1830) στο "Δρόμος του Παρισιού - Βροχερή Μέρα" (1877) του G. Caillebotte

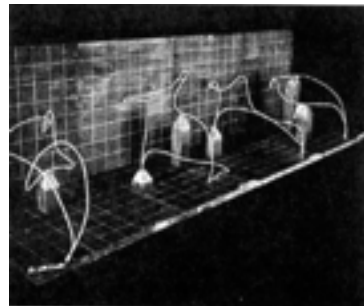
Όπως και με το παράδειγμα του George Carlin, ο παράξενος αυτός κόσμος αυτός των έντονων αλλαγών, δεν περνά απαρατήρητος από μεγάλο μέρος των καλλιτεχνών οι οποίοι, με τον ιδιαίτερο τρόπο του ο καθένας, τον παρουσιάζουν στο κοινό. Η μορφή της τέχνης, το ύφος αλλά και ο τρόπος μπορεί να διαφέρουν. Ο Gustave Caillebotte απεικονίζει σχεδόν με φωτογραφική διάθεση ένα στιγμιότυπο της καθημερινής ζωής στον πίνακά του *Δρόμος του Παρισιού, Βροχερή Μέρα*, αλλά δύσκολα κανείς αρνείται το προφανές: η αποξένωση που βασιλεύει στον πίνακα, επικρατούσε και στους δρόμους του Παρισιού της εποχής εκείνης (ταυτόχρονα με μία σημαντική ομοιογένεια αποτέλεσμα συμμόρφωσης με τα πρότυπα της μόδας). Και αν ο Caillebotte δε σχολιάζει τουλάχιστον άμεσα την καθημερινή συμπεριφορά των ανθρώπων, ο σύγχρονός του, Baudelaire, το έκανε περισσότερο συστηματικά, αφού σε πολλά έργα του το πλήθος -ο “όχλος”²⁸- είναι κάτι που δε χαίρει της εκτίμησής του, ενώ σχετικά με την αποτυχία του πλήθους να αλλάξει την κατάσταση στη Γαλλία, βρήκε διασκεδαστικό μόνο την ανατίναξη των κάστρων που είχε χτίσει ο καθένας για την Ουτοπία του²⁹. Σε ό,τι αφορά τις εργασιακές συνθήκες του πλήθους και τον αντίκτυπό τους στην καθημερινότητα, ίσως να μην υπάρχει περισσότερο στοχευμένο εικαστικό παράδειγμα από τη βουβή ταϊνία *Metropolis* (1927) του Fritz Lang.

²⁸ Η χρήση της συγκεκριμένης λέξης, είναι που προσδίδει αρνητική σημασία στην έννοια της μάζας. Είναι πλέον κάτι το εύκολα χειραγωγήσιμο. Προκύπτει έτσι και η έννοια της Οχλοκρατίας, οριζόμενη σα μια διεφθαρμένη από τους δημαγωγούς δημοκρατία.

Συλλογικό, (2014), “Ochlocracy”, *Wikipedia, the Free Encyclopedia*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Ochlocracy>, προσπελάστηκε 28 Ιουνίου 2014

²⁹ Πρόκειται για ελεύθερη μετάφραση του “1848 was amusing only because of those castles in the air which each man built for his Utopia”

Baudelaire, Ch (1949), *Intimate Journals*, Methuen & Co. Ltd, (γράφτηκε στα γαλλικά 1851-1862), μέρος XXXI. πηγή: *University of Virginia Library*, προσπελάστηκε 30 Μαΐου 2014, http://xtf.lib.virginia.edu/xtf/view?docId=2005_Q3_1/uvaBook/tei/z000000101.xml;chunk.id=d3;toc.depth=100;brand=default

Αριστερά, αφίσα της ταινίας του Fritz Lang, *Metropolis* (1927). Οι σκηνές της ταινίας, που απεικονίζουν εξαθλιωμένους εργάτες να πραγματοποιούν μηχανικές κινήσεις σε περιβάλλοντα εργασίας, δεν απέχουν από την πραγματικότητα. Αυτό αποδεικνύεται από βιβλία όπως το *Mechanization Takes Command* (1948) του Siegfried Giedion (δεξιά πάνω) που παρουσιάζουν μελέτες κινήσεων των εργατών όπως αυτή του F. Gilberth (κάτω δεξιά, 1912, “wires of movements”)

Στα τέλη του 19ου αιώνα, η επεξεργασία των παρενεργειών που επιφέρουν οι έντονες μη οικειοποιημένες από το πλήθος αλλαγές έχει αρχίσει να γίνεται συστηματικότερη. Αν ο Walter Benjamin εντοπίζει μια έντονη παθογένεια στη ζωή και την καθημερινότητα των εργατών, όταν αυτοί συμμορφώνονται με το ρεύμα της εργασίας θεωρώντας εσφαλμένα ότι έτσι κάνουν το καθήκον τους απέναντι στο κοινό καλό, οι αναλύσεις του Siegfried Kracauer για τον πληθυσμό της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, τοποθετούν τους υπαλλήλους σε ακόμα χειρότερη θέση από εκείνη των εργατών. Για τον Kracauer, οι εργάτες³⁰ μπορεί μεν να εργάζονται με χειρότερους όρους συγκριτικά με τους υπόλοιπους εργαζόμενους, αλλά συχνά έχουν ταξική αυτογνωσία, αναγνωρίζουν το σύνολο τους ως προλεταριάτο και ασπάζονται τις μαρξιστικές ιδέες, έχοντας έτσι κάποια οράματα. Αντίθετα, οι υπόλοιποι εργαζόμενοι, όπως οι υπάλληλοι ενός γραφείου, χαρακτηρίζονται ως “πνευματικά άστεγοι”, ως ένα σύνολο ατόμων που μπορεί να είναι και μεμονωμένα, χωρίς επαφή με τους υπόλοιπους³¹. Αυτή η πιθανότητα ετερογενούς μάζας, έχει απομυθοποιήσει την αστική ζωή που είχε επιδιώξει να διεκδικήσει σε περιόδους αλλαγών³², ζει με έλλειψη δυναμισμού και αυτοπεποίθησης³³ και προσπαθεί απεγνωσμένα να φτάσει υψηλότερα πράγματα προκειμένου να καλύψει το κενό που δημιουργείται. Δεν πρόκειται όμως για ουσιώδη στοιχεία, παρά για οτιδήποτε μπορεί να

³⁰ Αναφέρεται κυρίως σε χαμηλόμισθους εργαζόμενους, που εργάζονται μαζικά, συχνά σε γραμμές παραγωγής

³¹ Kracauer S. (1998), *The Salaried Masses – Duty and Distraction in Weimar Germany*, Verso (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1929 με δημοσίευση στη *Frankfurter Zeitung*), σ. 88-101

³² Ειδικά στις περιπτώσεις όπου μετά από διαδικασίες αλλαγών βρέθηκαν ευνοημένα μόνο συγκεκριμένα τμήματα μιας κοινωνίας και όχι το σύνολό της.

³³ Συγκεκριμένα ο Kracauer ονομάζει “Άστεγους” τους ανθρώπους αυτούς, θεωρώντας ότι δεν έχουν κάποιο έντονο συναίσθημα του ανήκειν, ειδικά σε ό,τι αφορά μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη με συγκεκριμένους στόχους.

Kracauer S. (1998), *The Salaried Masses – Duty and Distraction in Weimar Germany*, Verso (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1929 με δημοσίευση στη *Frankfurter Zeitung*), σ. 88-101

προσδιοριστεί ως αίγλη και γοητεία ³⁴. Κατά κανόνα οι αναζητήσεις αυτές της εν λόγω μάζας, θα περιοριστούν σε υλικές απολαύσεις με βάση τον κανόνα του “φαίνεσθαι”.

Οι εργαζόμενοι που προσδιορίζει ο Krascauer μπορούν να ιδωθούν ως ένα συλλογικό υποκείμενο, το οποίο διαρκώς προσπαθεί να φτάσει όσους θεωρεί πως βρίσκονται ψηλότερα από αυτό, και πιο συγκεκριμένα, αυτούς που βρίσκονται ψηλότερα από όλους. Συνήθως το χάσμα θα είναι πραγματικά ανυπέρβλητο για το μέσο άτομο, έτσι η προσπάθεια αυτή θα μπορούσε να παρομοιαστεί εύστοχα με λογικές και πρακτικές θρησκειών ³⁵, όπου το άτομο καλείται να προσεγγίσει κάτι που έχει αξιωματικά οριστεί ως ιδανικό, διεκδικώντας μια θέση σε μία τέλεια κατάσταση, σε έναν παράδεισο³⁶.

Η δημιουργούμενη αυτή λογική της κατανάλωσης, φτάνει σε τέτοια έκταση όπου όχι μόνο αφορά ένα ιδιαίτερα μεγάλο μέρος του πληθυσμού αλλά καθορίζει σε τέτοιο βαθμό τη ζωή του ώστε να αποτελεί ένα αναπόσπαστο σημείο της μαζικής κουλτούρας. Με τη σειρά της η μαζική κουλτούρα, δηλαδή ένας πολιτισμός ο οποίος παράγεται από τη μάζα, τις συμπεριφορές και τις προτιμήσεις της ή παράγεται για την ικανοποίηση των αναγκών της από συγκεκριμένα

³⁴ Ο αντίστοιχος και μάλλον πλέον εύστοχος όρος είναι το “glamour” και το εξελληνισμένο “γκλαμουριά”. Είναι κάτι που μπορεί να περιγράψει και ελληνικά φαινόμενα, όπως αναφέρεται και από το Θανάση Μουτσόπουλο.

Αραπίνης Π. (και επιμ.) και Ξυδάκης Ν.Γ. και Μουτσόπουλος Θ. και Βαννέλης Δ. Και Κουκουλάς Γ. κ. α. (2012), *Αντικουλτούρα, Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή, σ. 75

³⁵ Ο ζωγράφος Θ. Δασκαλάκης, ερωτώμενος για την έννοια του “μικροαστισμού” που προσεγγίζει αρκετά το μοντέλο που θίγει ο Krascauer, διατύπωσε τη σκέψη ότι μπορεί και να πρόκειται για μορφή θρησκείας, αναφερόμενος κυρίως στις συμπεριφορές εκείνες που ομοιάζουν με αυτές ορισμένων πιστών, οι οποίοι επιδιώκουν να προσεγγίσουν μια συγκεκριμένη κατάσταση που τους έχει παρουσιαστεί ως ιδεατή.

³⁶ Κάτι που υποδηλώνεται και από την προσέγγιση του Παναγιώτη Κονδύλη στο έργο του *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*.

κέντρα ³⁷ είναι έννοια βαθύτατα συνδεδεμένη με τη μαζική κοινωνία ³⁸. Η Hannah Arendt, θεωρητικός που αναγνωρίζει τη σχέση αυτή, τονίζει τον προβληματικό της χαρακτήρα. Για να διαπιστωθεί κάτι τέτοιο αρκεί να ληφθεί υπόψη ότι η ίδια η μαζική κουλτούρα, εμφανίζει μια εγγενή παθογένεια, καθότι φαινομενικά αποτελεί προϊόν αλληλεπίδρασης των ατόμων της μάζας, ενώ στην πραγματικότητα δίνεται το περιθώριο στο να διαμορφωθεί από ορισμένα κέντρα ισχύος, και στη συνέχεια να προβληθεί ως κάτι το ιδανικό, ή ως κάτι στο οποίο η μαζική κοινωνία θα στοχεύσει. Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της σχέσης αυτής, είναι η ψευδαίσθηση πως η μαζική κουλτούρα διαμορφώνεται αποκλειστικά από τη μάζα, ή σε ένα επόμενο επίπεδο, η πεποίθηση πως δεν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί μια κοινή κουλτούρα με την ενεργητική συμμετοχή του ατόμου.

Αφίσα του ντοκιμαντέρ “The Century of the Self” (2002) το οποίο περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι μάζες χειραγωγήθηκαν προκειμένου να οδηγηθούν στην κατανάλωση συγκεκριμένων αγαθών.

³⁷ Ένα εύστοχο παράδειγμα σχετικά με τις ανάγκες και τις ψευδο-ανάγκες μπορεί να είναι η ιστορία της διαφήμισης και η ιδέα της εισαγωγής των τημημάτων δημοσίων σχέσεων σε επιχειρήσεις παραγωγής προϊόντων.

Το ντοκιμαντέρ “The Century of the Self” του Adam Curtis, είναι ένα έργο που εμβαθύνει πάνω σε αυτό το ζήτημα.

³⁸ Arendt H. (2012), *Η Κρίση της Κουλτούρας – και άλλα κείμενα*, Στάσι Εκπιδόντες (πρώτη έκδοση στα αγγλικά στο έργο *Between Past and Future*, Viking Press, 1961), σ. 9-32

Σε ένα επόμενο επίπεδο, αντιλαμβάνεται κανείς τον προβληματικό χαρακτήρα της σχέσης μαζικής κουλτούρας και μαζικής κοινωνίας, όταν θα παρατηρηθεί η τάση των ατόμων για συμμόρφωση με τα πρότυπα της επικρατούσας μαζικής κουλτούρας. Όταν δηλαδή ο Κομφορμισμός θα διατηρεί σε ισχύ τα κυρίαρχα πρότυπα, χωρίς αυτά να υφίστανται αξιόλογη κριτική από αυτούς που θα τα υιοθετούν, προκειμένου να μην απορριφθούν από το σύνολο. Στη λογική αυτή της προβολής της κομφορμιστικής συμπεριφοράς του κάθε υποκειμένου, το κάθε άτομο προκειμένου να “πείσει” το σύνολο ότι πραγματικά βρίσκεται εντός των ορίων της κυρίαρχης κουλτούρας, θα επιχειρήσει τη σύγκρουση με το διπλανό του, προκειμένου το ίδιο να φανεί ισχυρότερο.

Επιστρέφοντας στο σενάριο όπου η μαζική κουλτούρα, άρα και η μαζική κοινωνία, μπορούν να διαμορφωθούν από συγκεκριμένα κέντρα σύμφωνα με τη λογική που υποστήριξε τουλάχιστον έμμεσα και ο Walter Benjamin, δε μπορεί να αγνοηθεί ο όρος “*Kulturindustrie*” ή “*Culture Industry*” η “*Βιομηχανία της Κουλτούρας*” που εισήχθη από τους θεωρητικούς Max Horkheimer και Theodor Adorno στο έργο τους “*Dialektik der Aufklärung*” γνωστό και ως “*Dialectic of Enlightenment*” στη δεκαετία του 40⁹. Συνοπτικά, στο έργο τους παρουσιάζεται η λειτουργία μαζικής κοινωνίας ως ένα εργοστάσιο παραγωγής τυποποιημένων αγαθών, που προωθούνται ³⁹ από συγκεκριμένους στις μάζες προκειμένου να αποκτήσουν τον έλεγχό τους ⁴⁰.

Προσεγγίσεις σαν και αυτή, δε φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα, αν κανείς αναλογιστεί το ότι απασχόλησαν θεωρητικούς κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η χρυσή εποχή της κατανάλωσης και της ακμής του φαινομένου της μαζικής κουλτούρας. Όπως αναφέρει

³⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, με κυρίαρχο τον τρόπο που τα ίδια τα καταναλωτικά προϊόντα όπως συσκευές τηλεόρασης και ραδιοφώνου, διαιώνιζαν την κουλτούρα της κατανάλωσης μέσω της διαφήμισης.

⁴⁰ Αναλυτικότερα στο:
Adorno, Th. (1991), *The Culture Industry - Selected essays on mass culture*, Routledge

και ο John Roberts⁴¹, ο Henry Lefebvre, ακολουθώντας τα χνάρια του Walter Benjamin θεώρησε ότι η διαδικασία παραγωγής και -ακόμα περισσότερο- κατανάλωσης της μαζικής κουλτούρας αποτελούν μια μορφή *“μερικής εκπλήρωσης των αναγκών”*, συνεπώς δε μπορούν να δαιμονοποιηθούν πλήρως, υπαγόμενες σε *“συνθήκες αλλοτριωμένης”* ⁴² υποκειμενικότητας”.

Όμως, μία από τις περισσότερο δυναμικές αναλύσεις του σύνθετου αυτού φαινομένου της χειραγώγησης της μαζικής κουλτούρας και κοινωνίας, έχει διατυπωθεί από τον Guy Debord, στο έργο του *“La Société du Spectacle”*⁴³ γνωστό ως *“Η Κοινωνία του Θεάματος”*. Για τον Debord, η ανθρώπινη ζωή έχει παρακμάσει σημαντικά, η ύπαρξη του ανθρώπου έχει περιοριστεί στα πλαίσια της κατοχής υλικών αγαθών, και η ίδια η κατοχή υλικών αγαθών με τη σειρά της υποβαθμίζεται στην απλή επίδειξή τους. Οι φθορές αυτές της καθημερινότητας, μέσω ενός φαύλου κύκλου συμβαίνουν ταυτόχρονα με την προβολή της τεχνητής εικόνας της κοινωνίας και της πραγματικότητας στο άτομο. Έτσι οι άνθρωποι παύουν να βιώνουν την πραγματική εμπειρία της ζωής, και στη θέση της βλέπουν απλές αναπαραστάσεις, δηλαδή θεάματα.

Σύμφωνα με τον Debord, η έννοια του θεάματος είναι πολυδιάστατη. Ενώ αναγνωρίζει ότι οι κοινωνίες στις οποίες επικρατούν οι σύγχρονες (του) συνθήκες παραγωγής δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια *“συσσώρευση θεαμάτων”*, υποστηρίζει παράλληλα ότι το θέαμα είναι η ίδια η κοινωνία, μέρος της, και ένα *“όργανο ενοποίησης”*⁴⁴. Στο σημείο αυτό, πρέπει να αποφευχθεί η σύγχυση της έννοιας του θεάματος όπως τη χρησιμοποιεί ο Debord, με απλά οπτικά ερεθίσματα και με συμβατικές χρήσεις του όρου. Το θέαμα του Debord, είναι περισσότερο κοινωνικές σχέσεις ατόμων στις οποίες διαμεσολαβούνται

⁴¹ Roberts, J. (2003), *Σχετικά με τη Φιλοσοφία της Καθημερινής Ζωής*, εκδόσεις Futura, (1η έκδοση στα αγγλικά το 1999 με τη μορφή δοκιμίου στην επιθεώρηση *Radical Philosophy*, No 98) σ. 36-45

⁴² Αφορά τη θεωρία αλλοτρίωσης όπως διατυπώθηκε από τον Karl Marx.

⁴³ Η *“Κοινωνία του Θεάματος”* αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά έργα που επηρέασαν τις εξελίξεις του Μάη του '68 στη Γαλλία.

⁴⁴ Debord, G. (1972), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, (πρώτη έκδοση 1967) §3 σ.13-14

εικόνες, είναι ένα “κοσμοείδωλο” το οποίο έχει εκφραστεί υλικά⁴⁵. Στην κοινωνία του θεάματος, το άτομο κυριολεκτικά βομβαρδίζεται από εικόνες και είδωλα του κυρίαρχου τρόπου ζωής, τόσο με τη μορφή της προπαγάνδας ή της διαφήμισης, όσο και με την απλή επαφή με τον περίγυρό του. Και αυτό συμβαίνει καθώς τα άτομα έχουν εγκαταλείψει τη λογική του βιώματος της ζωής και των άμεσων ανθρωπίνων σχέσεων, έχοντας στραφεί στη λατρεία του “φαίνεσθαι”.

Καταστάσεις σαν και αυτές, ευνοούν όσο τίποτε άλλο τη λογική του Κομφορμισμού. Σε έναν κόσμο όπου προβάλλονται συνεχώς καταναλωτικά αγαθά και κυρίαρχα πρότυπα τόσο μέσω της προπαγάνδας της εξουσίας, όσο και μέσω των ατόμων εκείνων που τα υιοθέτησαν ήδη, το κάθε άτομο δέχεται αφόρητη πίεση προκειμένου να συμμορφωθεί με την έννοια του κυρίαρχου. Και η υιοθέτηση αυτών των προτύπων, η κατανάλωση αυτών των αγαθών, είναι για τον Debord καταστροφική ⁴⁶. Αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι με τον τρόπο αυτό, όχι μόνο έχει αλλοτριωθεί η ίδια η βιωματική εμπειρία και οι χαρακτήρες των ανθρώπων, αλλά τα κέντρα εξουσίας που προωθούν τη λογική του θεάματος, δεν είναι πλέον σε κάποιο αδιευκρίνιστο χώρο, ούτε σε κάποιο “κάστρο” όπου θεωρητικά τουλάχιστον μια εξέγερση του πλήθους θα οδηγούσε στην καταστροφή του. Τα κέντρα αυτά, το “κεφάλαιο” όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται ⁴⁷, είναι πια παντού, με τη μορφή αντικειμένων ⁴⁸, αλλά και τρόπου ζωής.

Μία παρόμοια κριτική παρουσίαση της πραγματικότητας παρουσίασε ο Raoul Vaneigem, γράφοντας τον ίδιο χρόνο (το 1967) το

⁴⁵ ο.π. §5 σ.14

⁴⁶ “Το συγκεντροποιημένο αποτέλεσμα της κοινωνικής εργασίας, κατά τη στιγμή της οικονομικής αφθονίας, καθίσταται εμφανές και υποτάσσει κάθε πραγματικότητα στη φαινομενικότητα, που είναι τώρα το προϊόν της. Το κεφάλαιο δεν είναι πλέον το άδρατο κέντρο που διευθύνει τον τρόπο παραγωγής: η συσσώρευσή του το επεκτείνει έως την περιφέρεια, υπό μορφήν αισθητών αντικειμένων. Όλη η έκταση της κοινωνίας είναι το πορτρέτο του”

Debord, G. (1972), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, (πρώτη έκδοση 1967) §50, σ. 37

⁴⁷ ο.π. §50 σ. 37

⁴⁸ ο.π. §50 σ. 37

"The Revolution of Everyday Life"⁴⁹ γνωστό ως "Η Επανάσταση της Καθημερινής Ζωής". Ξεκινώντας το βιβλίο, ο Vanergeim παρομοιάζει τη συμπεριφορά του μέσου ανθρώπου της εποχής του με αυτήν των καρτούν του Disney, όταν για παράδειγμα τρέχουν προς το γκρεμό, και συνεχίζουν να τρέχουν, καθυστερώντας λόγω της δύναμης της φαντασίας τους να καταλάβουν ότι βρίσκονται πάνω από μια βαθιά χαράδρα, οπότε και πέφτουν. Η παρομοίωση αυτή, αφορά άμεσα την κοινωνία του θεάματος του Debord, καθώς ο Vanergeim παρατηρεί την τάση των ατόμων να συμβαδίζουν με την ιστορία ⁵⁰, και να συμμορφωθούν με τις κυρίαρχες εξελίξεις ενώ τονίζει ότι στην εποχή του η διαχείριση των μαζών δεν πηγάζει από την επιρροή της μαγείας και του ιερατείου στο πλήθος, αλλά από ειδήσεις, διαφημίσεις, την ίδια την εικόνα των πόλεων ⁵¹, και γενικότερα με ό,τι σχεδόν ο Debord ορίζει ως θέαμα ή μέρος του θεάματος.

Ο Vanergeim προχωρά στην ταξινόμηση των καταστρεπτικών μηχανισμών που καθιστούν την κοινωνία θεαματική, ίσως με ένα τρόπο

⁴⁹ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο τίτλος της πρώτης έκδοσης (στα γαλλικά) ήταν "*Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*" που στα ελληνικά μεταφράζεται ως "Συνθήκη των καλών τρόπων, προς χρήση από τις νέες γενιές". Κάτι που μπορεί να συγκριθεί άμεσα με όσα διατυπώθηκαν προγενέστερα για τη σημασία της ύπαρξης των καλών τρόπων από τον E. Goffman

Goffman, E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1959)

⁵⁰ Vanergeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*) σ. 21-22

⁵¹ ο.π. σ. 21-26

περισσότερο οργανωμένο από αυτό του Debord⁵². Μέσα σε αυτούς περιλαμβάνονται τόσο η λογική της ταπείνωσης, της απομόνωσης και αποξένωσης, μέσω των οποίων τα άτομα είναι περισσότερο επιρρεπή σε κομφορμιστικές συμπεριφορές ⁵³ άρα και σε ενσωμάτωση στην υπάρχουσα κοινωνία του θεάματος, αλλά και της καταστροφής της ανθρώπινης δημιουργικότητας μέσω της προσήλωσής του ανθρώπου στην παρουσιαζόμενη ανάγκη παραγωγής ⁵⁴. Άλλωστε η ρητορική που φαίνεται να επικρατεί σύμφωνα με τον Vanergeim, είναι ότι η ευτυχία

⁵² Πιο αναλυτικά, οι μηχανισμοί για τον Vanergeim έχουν ως εξής: Ταπείνωση - Απομόνωση - (όπου τίθεται και το ζήτημα της αποξένωσης και των απρόσωπων σχέσεων) - Ταλαιπωρία (από την έννοια της κούρασης έως και τις κοινωνικές σχέσεις) - Παρακμή και Πτώση της Εργασίας (όπου περιγράφει το πως η δημιουργικότητα του ανθρώπου καταστρέφεται, όταν η εργασία του προσανατολίζεται στην ανάγκη παραγωγής) και τέλος Αποσυμπίεση (που αναφέρεται σε συνηθισμένες ακρότητες, οπαδισμούς, μηχανισμούς που φέρνουν τους επαναστάτες στην εξουσία, και που οδηγούν το σύνολο σε εκτόνωση προς κατευθύνσεις που εξυπηρετούν τα συμφέροντα της εξουσίας)

Vanergeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*) σ.27 -63

⁵³ Εφόσον με τους μηχανισμούς αυτούς, καταπιέζεται η προσωπικότητά τους και προκειμένου να γίνουν αποδεκτά και να ικανοποιηθούν θα επιχειρήσουν να ενταχθούν στο σύνολο.

⁵⁴ Οι σκέψεις του Benjamin σχετικά με την αλλοτρίωση των Γερμανών εργαζομένων των αρχών του 20ου αιώνα, είναι ένα ικανό παράδειγμα. Ο Vanergeim, αναφέρεται στις περιπτώσεις αυτές χρησιμοποιώντας τον όρο "θυσία"

Vanergeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*) σ.107-116

Παράλληλα την προβληματική των συνθηκών αυτών εργασίας τη διαπιστώνει κανείς ανατρέχοντας σε προτάσεις του Π. Λαφάργκ για μία κοινωνία με ιδιαίτερα σύντομο χρονικό διάστημα εργασίας (3 ώρες)

Λαφάργκ, Π. (2013), *Η Χρεοκοπία του Καπιταλισμού*, Πανοπτικών, (μετάφραση από κείμενα που περιέχονταν στον αγγλικό τόμο του έργου *The Right to be lazy and Other Studies*, Chicago : C.H. Kerr & Co. το 1883, που με τη σειρά τους προέρχονται από τη γαλλική έκδοση "*Le droit à la paresse*" το ίδιο έτος)

&

Lafargue, P. (2007), *Το Δικαίωμα στην Τεμπελιά*, Micromedia Ροές (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1883)

προκύπτει όταν η κοινωνία θα παράγει περισσότερο και περισσότερα, άρα θα ζει καλύτερα ⁵⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι για τον Raoul Vanegeim, από την παγίδα της αέναης παραγωγής και κατανάλωσης, δεν ξεφεύγει κανείς. Αναγνωρίζεται η τάση τόσο των καταπιεσμένων όσο και αυτών που τους καταπιέζουν να υποκύπτουν στη “δικτατορία των καταναλωτικών αγαθών”, θέλοντας να αγοράσουν όλο και περισσότερα, θεωρώντας ότι με τον τρόπο αυτό αγοράζουν δύναμη και εξουσία ⁵⁶.

Τόσο ο Raoul Vanegeim όσο και ο Guy Debord, αποτέλεσαν κυρίαρχες φυσιογνωμίες στο κίνημα των Καταστασιακών. Οι Καταστασιακοί, αναλύοντας την πραγματικότητα της εποχής τους, και αναγνωρίζοντας την υφιστάμενη αλλοτρίωση των ανθρωπίνων σχέσεων, των ψευδών επιθυμιών ⁵⁷ και κυρίως τη βαρύνουσα σημασία του θεάματος, συχνά προχωρούσαν σε προτάσεις αντιμετώπισης της αρνητικής αυτής πραγματικότητας. Κυρίαρχο εργαλείο των προτάσεων αυτών ήταν οι καταστάσεις, (situations) οι οποίες αποτελούσαν ένα σύνολο γεγονότων που θα βοηθούσαν το άτομο να απελευθερωθεί από το θέαμα και να βιώσει κυριολεκτικά τις στιγμές της ζωής του.

Προκειμένου οι άνθρωποι να βρεθούν σε θέση να διαμορφώσουν τέτοιες καταστάσεις, είναι αναγκαίο να επέλθει μια σειρά συνειδητοποιήσεων, τόσο σε συλλογικό όσο και σε ατομικό επίπεδο. Κινούμενος σε αυτή την κατεύθυνση, ο Raoul Vanegeim

⁵⁵ “Happiness. The more we produce the better we shall live” Ενώ πιο μετά η ευτυχία της κατανάλωσης, που ακολουθεί την ευτυχία της παραγωγής, είναι κάτι που για τον Vanegeim οδηγεί σε μια μορφή σκλαβιάς

Vanegeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l’usage des jeunes générations*) σ.67 και 265

⁵⁶ “They want to purchase power”

Vanegeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l’usage des jeunes générations*) σ. 67-74

⁵⁷ οι οποίες έχουν με τη σειρά τους προκύπτει έπειτα από τις ψευδο-ανάγκες. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τη δημιουργία και των δύο, σημαντικό ρόλο παίζει και το άτομο - σύνολο που αποδέχεται την ύπαρξή τους.

προτείνει μία σειρά ενεργειών και συλλογισμών που πρέπει να γίνουν από τους ανθρώπους, αν επιθυμούν να αποδεσμευτούν από την κοινωνία αυτή. Κυρίαρχος άξονας των σκέψεών του, και της λύσης του προβλήματος είναι το τρίπτυχο αυτοπραγμάτωση - επικοινωνία - συμμετοχή (self-realisation - communication - participation). Πράγματι, τα τρία αυτά βήματα, αντιμετωπίζουν βασικές αιτίες της ύπαρξης και διαιώνισης του θεάματος ⁵⁸. Η αυτοπραγμάτωση γεννάται από το πάθος για τη δημιουργία και είναι σε θέση να επαναφέρει στον άνθρωπο τη δημιουργική του φύση. Η επικοινωνία, με βασικό κίνητρο την αγάπη, μπορεί να καταρρίψει τόσο τη θεμελιώδη για το θέαμα και τον κομφορμισμό αποξένωση όσο και τις επιφανειακές σχέσεις του φαίνεσθαι, που βασίζονται στη λογική της επίδειξης. Τέλος η συμμετοχή, συνοδεύεται με μια ευρεία έννοια της ξεχασμένης από το σύνολο λογικής του παιχνιδιού, που συνδέεται με την άρνηση της καταπίεσης, της εξουσίας, και της επιβεβλημένης κανονικότητας.

Ωστόσο αναγνωρίζεται η ύπαρξη σημαντικών δυσκολιών σε ό,τι αφορά την οριστική λύση του προβλήματος. Ένας από τους μηχανισμούς της θεαματικής κοινωνίας είναι σύμφωνα με τον Vanergeim η “εκτόνωση”. Τόσο η στροφή της ανθρώπινης δημιουργικότητας και ενεργητικότητας προς κατευθύνσεις ακίνδυνες για τη διαιώνιση του status quo, όσο και η συνεχής μετατροπή των επαναστατών σε ηγέτες λόγω της ιδιότητας της εξουσίας να “αποπλανεί”⁵⁹ δυσχεραίνουν σημαντικά το γκρέμισμα της κοινωνίας του θεάματος, και συνεπώς καθυστερούν την απελευθέρωση των ατόμων από τη λογική του κομφορμισμού. Σε κάθε περίπτωση, για τον Vanergeim είναι σημαντικό

⁵⁸ Σημαντικό για τον Vanergeim είναι το ότι κάθε μία έννοια του τρίπτυχου δε μπορεί να σταθεί μόνη της, καθώς σε τέτοια περίπτωση θα μπορούσα να αποβεί μοιραία για το άτομο και το σύνολο. Για παράδειγμα η λογική της αυτοπραγμάτωσης, χωρίς κανέναν περιορισμό, θα οδηγούσε σε μία άνευ προηγούμενου ανάδυση της υποκειμενικότητας του ατόμου και της θέλησής της να επικρατήσει και θα μεταφραζόταν σε μία πολύ ισχυρή θέληση για απόκτηση εξουσίας.

Vanergeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*) σ. 237-238

⁵⁹ Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Vanergeim είναι το “seduction”, ενώ οι πρακτικές που ακολουθούν την ένταξη του ατόμου στις εξουσιαστικές δομές συχνά του αφαιρούν τον αυθορμητισμό, που είναι καταλυτικό στοιχείο των εξελίξεων.

να αντιληφθεί το σύνολο ότι η λογική της πραγματικής ζωής και των βιωμάτων είναι ο χωροχρόνος που μπορεί να συντελεστεί η αλλαγή, ενώ η λογική των ρόλων (δηλαδή του θεάματος και του φαίνεσθαι) είναι ο χωροχρόνος της προσαρμογής στις κυρίαρχες τάσεις⁶⁰. Αναφορικά με τη δυνατότητα της αλλαγής τονίζεται ότι η προβολή του παρελθόντος, άρα και του υπάρχοντος συστήματος στο μέλλον, είναι η από-νομιμοποίηση του παρόντος. Και καθώς αυτό συμβαίνει ήδη, το παρόν, άρα και το βίωμα της ζωής σε πραγματικό χρόνο, είναι ένας χωροχρόνος που πρέπει να δημιουργηθεί⁶¹.

Η κοινωνία του θεάματος, δυστυχώς δε ζωντανεύει μόνο στις σελίδες του Vanergeim, του Debord και των υπόλοιπων Καταστασιακών όπως αντίστοιχα η βιομηχανία της κουλτούρας δεν ήταν ένα προϊόν της φαντασίας του Adorno. Ταυτόχρονα, τα φαινόμενα αυτά, δεν αφορούν αποκλειστικά τη γηραιά ήπειρο, αλλά αποκτούν μια παγκόσμια διάσταση. Η διαφήμιση, η προπαγάνδα, η λογική της συμμόρφωσης προς την εργασία, σίγουρα δεν αποτελούν ευρωπαϊκό προνόμιο. Στην εποχή των συνεχώς μειούμενων αποστάσεων και των διαρκώς αυξανόμενων ταχυτήτων ανταλλαγής πληροφοριών, η ανθρώπινη φύση είναι δύσκολο να παρουσιάζει εξωφρενικές διακυμάνσεις⁶².

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η λογική του κομφορμισμού, που χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας, οδηγεί συχνότερα στη συμμόρφωση με το ισχυρότερο, είναι επόμενο να παρατηρηθεί ένα ρεύμα συμμόρφωσης των πολιτισμών προς την εκάστοτε οικονομική, πολιτική, τεχνολογική και επιστημονική ισχύ με την οποία θα έρχονταν σε επαφή. Και αν σε αυτή την παρατήρηση συνυπολογιστεί ότι

⁶⁰ "lived space-time is the space-time of transformation, whereas the space time of roles is that of the adaptation"

Vanergeim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*) σ. 220

⁶¹ " the function of the past and its projection in the future is the outlawing of present. ...The present is a space-time yet to be created". ο.π. σ.220-235

⁶² Με εξαίρεση απομονωμένους πληθυσμούς όπως πχ στη Μαδαγασκάρη, πεδίο έρευνας ανθρωπολόγων κλπ.

συχνότερα σε θέση ισχύος βρίσκονταν ο δυτικός πολιτισμός⁶³, το ρεύμα συμμόρφωσης των πολιτισμών, θα είχε πλέον ένα περισσότερο συγκεκριμένο στόχο⁶⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της διαδικασίας αυτής, είναι οι σύγχρονες μητροπόλεις. Πέρα από τον καταλυτικό τους ρόλο για τις κομφορμιστικές διαδικασίες⁶⁵, αποτελούν ισχυρούς πόλους έλξης για πλήθη διαφορετικότητας, ενώ το περιβάλλον τους υπόσχεται θεωρητικά επιτυχία, οικονομική ανέλιξη, ευκολία στη συσσώρευση καταναλωτικών αγαθών, και διεκδίκηση ενός πρωταγωνιστικού ρόλου στην κοινωνία του θεάματος.

Από τις πρώτες διαφημίσεις του Hollywood στη Los Angeles Herald, 1 Ιανουαρίου 1908. Πρόκειται για δωρεάν εκδρομή που απευθύνεται σε όλους. Άλλωστε, βάσει της διαφήμισης, το Hollywood είναι κάτι που όλοι επιζητούν. Από υποψήφιους ιδιοκτήτες ακινήτων έως οικοδόμους, από εύπορους τραπεζίτες έως και άφραγκους. Κανείς δεν εξαιρείται από την προπαγάνδα.

⁶³ τουλάχιστον με τα κριτήρια και τη λογική του εντυπωσιασμού των όσων βρίσκονταν για τους δυτικούς σε δυσμενέστερη θέση.

⁶⁴ Με τον τρόπο αυτό οδηγούμεστε σε μία κατάσταση που χαρακτηρίζεται ως παγκοσμιοποίηση και όχι οικουμενικότητα. Μια διαφορά αυτών θα ήταν ο μάλλον εξαναγκαστικός χαρακτήρας της πρώτης, και η τάση της να απορροφά συμπεριφορές και κουλτούρες, κάνοντάς τις να μοιάζουν με τις ορισμένες ως ισχυρότερες.

⁶⁵ Άλλωστε οι μητροπόλεις, είναι ο κατεξοχήν τόπος συνάντησης αγνώστων ατόμων, αγνώστων συνόλων, τόποι ανωνυμίας αλλά και προβολής ταυτόχρονα.

Όμως η πραγματικότητα συχνά είναι απογοητευτική. Η Silicon Valley του San Francisco, η πανίσχυρη βιομηχανία του Hollywood του Los Angeles και το american dream που προωθούσαν και οι δύο πόλεις, προσέλκυσαν ιστορικά εκτενή πλήθη μεταναστών, προερχόμενων από διαφορετικούς πολιτισμούς, με διαφορετικές συνήθειες και διαφορετικές γλώσσες. Όλοι επιθυμούσαν καλύτερες ευκαιρίες στη ζωή τους, συχνά ονειρευόμενοι την επιτυχία με παρεμφερή τρόπο με εκείνον που χρησιμοποιεί ο Kracauer για τους εργαζομένους του. Εν τέλει, δε μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι τα εκατομμύρια των ατόμων που ζουν στις μητροπόλεις αυτές ικανοποίησαν τα όνειρά τους. Αντιθέτως, πλήθη ανθρώπων στοιβάχτηκαν σε γκετοποιημένες γειτονιές⁶⁶. Ταυτόχρονα, αξίζει να επισημανθεί ότι οι άνθρωποι στο Los Angeles, ακολουθώντας τους μηχανισμούς που περιέγραψε ο Kracauer, δημιούργησαν νέα κριτήρια για να υποτιμήσουν άλλους ανθρώπους ώστε να φανούν αυτοί ισχυρότεροι. Ο Mike Davis, στο “City of Quartz” αναφέρει ότι για τους κατοίκους του Los Angeles, στοιχεία που κάνουν κάποιον αποδεκτό από το σύνολο δεν είναι μόνο η οικονομική τάξη και η εθνικότητα, αλλά ακόμα σημαντικότερα η αξία του σπιτικού του⁶⁷.

⁶⁶ Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν οικισμοί που προσφέρθηκαν σε μετανάστες καλλιεργητές, στα περίχωρα των αστικών κέντρων της Καλιφόρνια, αλλά και συνοικίες εργατών σαφώς οριοθετημένες.

Davis, M. (2006), *Planet of Slums*, Verso σ. 50-69

και

Davis, M. (2000), *Magical Urbanism-Latinos Reinvent the US Big City*, Verso σ.39-49, 59-65, 77-89

⁶⁷ “Community in Los Angeles means, homogeneity of race, class, and especially home values” Έπειτα ο Mike Davis αναφέρεται σε πραγματικά περιστατικά αναταραχών που προέκυψαν όταν για παράδειγμα επιχειρήθηκε από τις δημοτικές αρχές ενοποίηση περιοχών με διαφορετική αξία γης.

Davis, M. (1990), *City of Quartz - Excavating the Future in Los Angeles*, Verso σ. 153-156

Κάτι τέτοιο ανατρέπει τα δεδομένα ⁶⁸ για τους μετανάστες που έρχονται στη μητρόπολη, δίνοντάς τους την ελπίδα πως θα ενταχθούν στο σύνολο, μέσω της απόκτησης ενός κυρίαρχου υλικού αγαθού, δηλαδή μιας κατοικίας δεδομένης αξίας.

Με τέτοιες ελπίδες αναπτύχθηκαν οι περισσότερες μητροπόλεις του κόσμου ⁶⁹ , κάτι που σημαίνει ότι οι μηχανισμοί που συντέλεσαν στην ανάπτυξη αυτή, ήταν τουλάχιστον παθογενείς ⁷⁰ , ενώ βασίζονταν σημαντικά στη λογική του Κορμοφορισμού. Η νεοελληνική πραγματικότητα, παρουσιάζει αναμφίβολα τις ιδιαιτερότητές της, οι οποίες αξίζει να προσεγγιστούν. Η ύπαρξή τους μπορεί να δίνει στην νεοελληνική κοινωνία και κατά συνέπεια στις νεοελληνικές πόλεις μια ξεχωριστή διάσταση, χωρίς ωστόσο να τις αποκόπτει πλήρως από τον υπόλοιπο κόσμο, την παγκοσμιοποιημένη κοινωνία του θεάματος.

⁶⁸ Ο Mike Davis, αναλύει τα εμπόδια που συναντούν οι "Latinos" μεταναστεύοντας προς τις μητροπόλεις της Δυτικής Ακτής των ΗΠΑ, και πέρα από τα απτά σύνορα και όρια, αναφέρεται στο "*Third Border*" (τρίτο όριο - πέραν των συνοριακών ελέγχων) που τους ακολουθεί στην καθημερινότητά τους.

Davis, M. (2000), *Magical Urbanism-Latinos Reinvent the US Big City*, Verso σ. 59-65,

⁶⁹ Ενώ σε αυτές θα μπορούσαν να προστεθούν φυσικά και άλλα αίτια, όπως η εσωτερική μετανάστευση που προκαλούνταν και από τις βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών πχ λόγω πολεμικών συγκρούσεων.

⁷⁰ καθώς εκτός των άλλων βασίζονταν στη θέληση του συνόλου και των ατόμων για μετανάστευση σε μεγαλύτερα αστικά κέντρα ως προϊόν εξαναγκασμού για διάφορους λόγους (τεχνητή απώλεια ταυτότητας, καλύτερες συνθήκες ζωής που διαφημίζονταν κλπ)

Λεωφόρος Αθηνών, επεξεργασμένη από το Google Street View

Η Περίπτωση της Αθήνας

2.1 Αθήνα μια Βαλκανική Μητρόπολη

2.2 Ιδιαιτερότητες της Αθήνας

Αθήνα, μια βαλκανική μητρόπολη

Τα Βαλκάνια, μια ιδιαίτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης, αποτελούσαν συχνά έναν ευρύ χώρο φιλοξενίας διαφορετικότητας⁷¹ και αναπόφευκτα εντάσεων. Ειδικά από τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας και έπειτα, οι κάτοικοι τους, είχαν αναπτύξει μια ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία, και έναν μοναδικό τρόπο αντιμετώπισης της καθημερινότητας, βασιζόμενοι στις λογικές του εφήμερου της αυθαιρεσίας και της μικροπαραβατικότητας⁷². Οι λογικές αυτές που επικρατήσαν κυρίως στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, με μία χαρακτηριστική αποτύπωσή τους στο χώρο να αποτελεί το φαινόμενο *Gecekondu*⁷³, άρχισαν να τίθενται υπό αμφισβήτηση από το 19ο αιώνα, όταν η κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, θεωρούνταν δεδομένη.

⁷¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ύπαρξη υπερεθνικών κρατών, με διάφορες μορφές εξουσίας, από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, έως την οθωμανική, τις νότιες εκτάσεις της Αυστροουγγαρίας και τη μετέπειτα ενιαία Γιουγκοσλαβία.

⁷² Άλλωστε, οι περισσότεροι λαοί της βαλκανικής, είτε ήταν υπόδουλοι κάποιας ισχυρής μορφής εξουσίας, είτε αυτή ήταν τοπική είτε υπερτοπική (όπως οι Σουλτάνοι). Αποτέλεσμα αυτού, ήταν να υπάρχει δυσκολία στην οικειοποίηση των κανόνων κάθε μορφής που επιβάλλονταν από την εκάστοτε κεντρική εξουσία.

Ταυτόχρονα, ο Π. Κονδύλης, αναγνωρίζει πως από μέρους του συνόλου υπήρχε η αντίληψη ότι οι παραβάσεις των ανθρώπων ήταν σχεδόν αμελητέες συγκριτικά με την αυθαιρεσία της εκάστοτε εξουσίας.

Κονδύλης, Π. (2011), *Οι Αιτίες της Παρακμής της Σύγχρονης Ελλάδας, Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Θεμέλιο, σ. 33-34

⁷³ Κυριολεκτικά στα Τουρκικά σημαίνει "χτισμένο τη νύχτα" και είναι τρόπος δόμησης και αντιμετώπισης της οργάνωσης του ιστού της πόλης που προέρχεται από την οθωμανική περίοδο. Τα *gecekondu*lar είναι τμήματα αστικού ιστού που μπορούν να χαρακτηριστούν ως παραγκουπόλεις, που φέρουν στοιχεία από τη βαλκανική και ισλαμική πολεοδομία με κύριο γνώμονα την ταχύτητα κατασκευής και το εφήμερο. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις οδηγούν σε αρχιτεκτονικές λύσεις όπου τμήματα κατοικίας να βρίσκονται πάνω από δημόσιους χώρους. Ως αποτέλεσμα, και σε συνδυασμό με την συχνή για την οθωμανική αρχιτεκτονική αύξηση των τετραγωνικών σε κάθε όροφο, τα *gecekondu*lar, είναι περιοχές όπου η κάτοψη με την άνοψη ολόκληρου του οικισμού συχνά δεν έχουν καμία σχέση.

Στις συνθήκες αυτές, και υπό την απειλή της προσάρτησης των πληθυσμών από νέα υπερεθνικά κέντρα ⁷⁴ , η άνοδος των εθνικιστικών κινήσεων υπήρξε ραγδαία, με άμεσο αποτέλεσμα της τη συνεχή δημιουργία “εθνικών κρατών”. Αναμενόμενα, τα νέα κράτη επεδίωκαν μια συνοχή του πληθυσμού διαφορετική από την προηγούμενη, βασιζόμενη σε κριτήρια όπως η γλώσσα ⁷⁵ και οι κοινές καταβολές σε θέματα ιστορίας, παραδόσεων, πολιτισμού, ακόμα και μυθολογίας. Οι παράγοντες αυτοί ήταν αναγκαίοι για την αιτιολόγηση της ύπαρξης ενός νέου κράτους, και συνεπώς όταν δεν υπήρχαν, ήταν επόμενο να εφευρεθούν ⁷⁶.

Ωστόσο, η προσπάθεια δημιουργίας μια τέτοιας ταυτότητας, συχνά ενσωμάτωνε στοιχεία εκ των πραγμάτων ξένα προς τον πολιτισμό που τα δημιουργούσε. Θα μπορούσε δηλαδή κανείς να παρατηρήσει μια προσπάθεια ανάδειξης μιας τοπικής ταυτότητας, σε συνδυασμό με την προβολή μιας πρόσφατα δημιουργημένης εξουσίας, η οποία για να νομιμοποιηθεί, θα υιοθετούσε επικρατούντες τρόπους προβολής και παρουσίας της στο χώρο. Κάτι τέτοιο, θα σήμαινε αναπόφευκτα τη συμμόρφωση με τα πρότυπα της Δύσης που κατά

⁷⁴ Είναι γνωστή η κατάσταση όπου τόσο η Αυστροουγγαρία όσο και η Ρωσία, επιθυμούσαν να ρυθμίσουν την κατάσταση που θα προέκυπτε μετά από το κενό ισχύος που θα δημιουργούσε η επικείμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αναλυτικότερα για τα θέματα αυτά:

Μαζαουερ, Μ. (2002), *Τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Πατάκη, (πρώτη έκδοση 2000) σ. 107-152

&

Mazower, M. (2001), *Σκοτεινή Ήπειρος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (πρώτη έκδοση 1998) σ.53-85

⁷⁵ ο.π

⁷⁶ Η γλώσσα για παράδειγμα, είναι συχνά ένα βασικό στοιχείο που αρκεί για να αναγνωριστεί μία κοινότητα. Αντίστοιχα γνωστές είναι οι προσπάθειες ανθρώπων όπως ο Α. Κοραΐς, να επεξεργαστούν τη γλώσσα του νεοελληνικού κράτους, και να τη διαμορφώσουν κατάλληλα, έτσι ώστε να απαλλαγεί από γλωσσικά δάνεια. Έτσι εντεινόνταν το σύνολο των προσπαθειών που γίνονταν προκειμένου να αποδοθεί ένας χαρακτήρας στο νεοελληνικό κράτος και να αιτιολογηθεί η ύπαρξή του.

κανόνα απουσίαζαν ⁷⁷ από τα Βαλκάνια για περίπου μισή χιλιετία. Οι κινήσεις αυτές μπορεί να έβρισκαν συχνά ανταπόκριση στο σύνολο του πληθυσμού, είτε λόγω ενθουσιασμού, είτε εξαναγκασμού ⁷⁸ είτε λόγω της τάσης της μάζας να συγκριθεί και να υιοθετήσει τα κυρίαρχα προβαλλόμενα πρότυπα.

Το φαινόμενο gecekondu, συχνά συναντώμενο στα Βαλκάνια. Η χαρακτηριστική αυτή φωτογραφία απεικονίζει μία περιοχή στην Άγκυρα.

⁷⁷ Αν και από την πλευρά της εξουσίας και της εκδήλωσής της μέσω έργων στο δομημένο χώρο, γίνονταν συνεχώς προσπάθειες υιοθέτησης προτύπων της Δύσης, είτε αυτό αφορούσε τις τέχνες, είτε τις επιστήμες, τη μηχανική και τις κατασκευές. Αυτό γίνεται εμφανές παρατηρώντας τα ανάκτορα των Σουλτάνων, ειδικά αυτά του 19ου όπως το Dolmabahçe Sarayı.

⁷⁸ Η εγκατάλειψη των ενδυματολογικών επιλογών σε χώρες με ξεκάθαρη επιρροή της Δύσης είναι εμφανής όχι μόνο στα Βαλκάνια, αλλά και σε περιπτώσεις όπως η Ιαπωνία.

Dolmabahçe Serayı. Το παλάτι στην περιοχή Beşiktaş της Istanbul, κέντρο της οθωμανικής διοίκησης από το 1856 έως το 1887 και από το 1909 ως το 1922, με εμφανείς Δυτικές επιρροές.

Άμεσος αντίκτυπος των παραπάνω ήταν η δημιουργία εικόνων και χωρικών καταστάσεων στα Βαλκάνια που όχι μόνο ήταν ανοίκειες για την πλειονότητα των κατοίκων τους, αλλά σε κάθε περίπτωση μαρτυρούσαν την προσπάθεια συμμόρφωσης με τα πρότυπα της Δύσης. Το Βουκουρέστι, αποτελούσε ένα πεδίο αντιγραφής της λογικής των λεωφόρων του Haussmann, και μαρτυρούσε τον ετεροπροσδιορισμό του από τη στιγμή που καθιερώνονταν ως το “Παρίσι της Ανατολής”. Αντίστοιχα οι νέες λεωφόροι της Αθήνας του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα, προϊόν των ιδεών των φιλοδυτικών Leo von Klenze, Κλεάνθη και Schaubert είχαν ασυνήθιστα μεγάλο πλάτος για τε νεοελληνικά δεδομένα και τον υπάρχοντα κυκλοφοριακό φόρτο, ενώ η έκταση των δημοσίων χώρων που προβλέπονταν από τις πολεοδομικές κατευθύνσεις των Βαυαρών διοικούντων σε συνδυασμό με την έντονη ηλιοφάνεια, θα ήταν απαγορευτική για τους κατοίκους ⁷⁹.

⁷⁹ Αγνώστων, (2002), *Πολεοδομία και Δημόσια Τάξη, Αθήνα Οχυρωμένη Πόλη*, Έκδοση της Λέσχης Κατασκόπων του 21ου αιώνα (πρόκειται για αναδημοσίευση κειμένου δύο φοιτητών Τ. Β. που παρουσιάστηκε ως διάλεξη, στη σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π. Το 1977) σ. 43-44

Πίσω: Το Βουκουρέστι, (πάνω το πανεπιστήμιο, και κάτω το δικαστικό μέγαρο) χαρακτηριζόμενο ως το Παρίσι της Ανατολής, με εμφανείς τις επιρροές της λογικής του Haussmann. Στη σελίδα αυτή τα Φιλιατρά της Μεσσηνίας, σε μία προσπάθεια να κερδίσουν τον τίτλο του Παρισιού του Νότου .

Τη μη ισορροπημένη αυτή σχέση εξάρτησης με τη Δύση και τα πρότυπά της, αναλύει ο Παναγιώτης Κονδύλης στο έργο του *“Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού”*. Ο Κονδύλης ανάγει το πρόβλημα αυτό στην πατριαρχική λογική που διέπει τους λαούς των Βαλκανίων, ένα σύστημα σχέσεων που δε βασίζεται ούτε στην αξιοκρατία που θεωρεί πως επικρατούσε στη Δύση μετά το Διαφωτισμό και τις επαναστάσεις που γκρέμισαν τη φεουδαρχία και τη μοναρχία, αλλά σε σχέσεις εξάρτησης. Και ενώ αρχικά είναι σχέσεις κυριολεκτικά πατριαρχικές που ακολουθούν την οργάνωση της παραγωγής και της οικονομίας που διέπουν την οικογενειακή επιχείρηση⁸⁰, η λογική τους παραμένει όταν αυτές με το πέρασμα των χρόνων παύουν να υφίστανται. Συγκεκριμένα μετουσιώνονται σε πελατειακές σχέσεις⁸¹, γεγονός που συμβαίνει αρχικά όταν η εξουσία παραχωρεί προνόμια με μοναδική λογική την ικανοποίηση των όποιων αιτημάτων του συνόλου⁸² προκειμένου αυτό να τη διατηρήσει στη θέση της. Ο μηχανισμός αυτός, απέχει ελάχιστα από την πρακτική που περιγράφεται από το δίπτυχο “άρτος και θεάματα” που είτε αφορά περιόδους όπως αυτή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είτε τη σύγχρονη εποχή όπως την περιέγραψαν οι Debord και Vanergeim.

Οι συνθήκες που προκύπτουν είναι τέτοιες έτσι ώστε οι βαλκανικοί λαοί να αδυνατούν να αφομοιώσουν δημιουργικά τα ερεθίσματα που δέχονται από τη Δύση, καθώς συχνά στερούνται του υποβάθρου που τα δημιουργήσε. Επομένως η άκριτη εισαγωγή προτύπων σε πραγματικότητες όπως η νεοελληνική είναι και ήταν αναπόφευκτη. Η κάθε μορφής εξουσία, επενδύοντας στο φαινόμενο του κομφορμισμού, επιχειρεί τη μεταφορά συνθηκών και τρόπων ζωής από ισχυρότερα πρότυπα, στον τόπο δράσης της, προκειμένου να δημιουργήσει μια εικόνα κύρους στο διεθνές στερέωμα, και να γίνει αποδεκτή με τη σειρά της από ισχυρότερες μορφές. Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται πάντα με την ελπίδα ότι το σύνολο, ανταποκρινόμενο στην προβολή των προτύπων, θα τα υιοθετήσει.

⁸⁰ Κονδύλης, Π. (2011), *Οι Αιτίες της Παρακμής της Σύγχρονης Ελλάδας, Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Θεμέλιο, σ. 17-25

⁸¹ ο.π. σ. 25-36

⁸² ο.π. σ 61-66

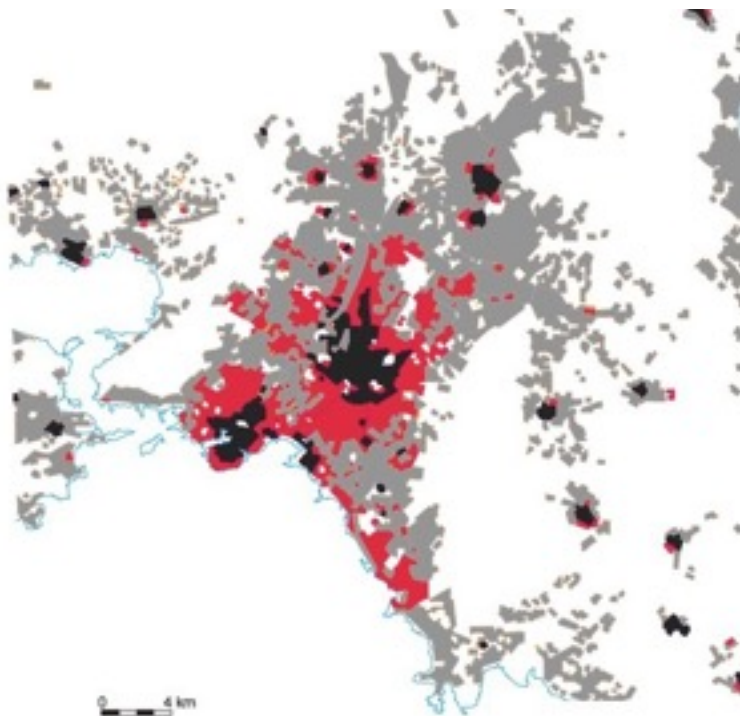
Ίσως η επιλογή της Αθήνας για πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους να μην απέιχε σημαντικά από την ανάγκη ικανοποίησης των παραπάνω συνθηκών. Σίγουρα εξυπηρετούσε τη διαδικασία δημιουργίας ταυτότητας του νεοσύστατου κράτους, καθότι αποτελούσε έναν τόπο γνωστό διεθνώς, με ιστορική σημασία. Ταυτόχρονα το δομημένο περιβάλλον της αλλά και το γενικότερο ιδιοκτησιακό καθεστώς τόσο του υπάρχοντος οικισμού όσο και των γειτονικών εκτάσεων, ήταν ευνοϊκό⁸³ για τη δημιουργία μιας νέας πόλης που θα μπορούσε να μιμηθεί τα πρότυπα των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων.

Όμως, ο αιώνας που ακολούθησε και οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που τον συνόδευαν, υπέβαλαν το σχέδιο δημιουργίας μιας συγκεκριμένης “εικόνας” της Αθήνας σε δοκιμασίες. Εκτενή πλήθη επέλεξαν τη μετεγκατάσταση τους στην Αθήνα για διαφορετικούς λόγους. Η πρώτη αξιοσημείωτη αύξηση του πληθυσμού και της έκτασης της πόλης συνέβη μετά το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1922, οπότε και ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι έπειτα από αναγκαστική μετακίνηση εγκαταστάθηκαν στο νεοελληνικό κράτος, με ένα μεγάλο μέρος τους να επιλέγει την Αττική⁸⁴. Αντίστοιχα μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου, και για τις επόμενες δεκαετίες, ο πληθυσμός της Αθήνας άρχισε να αυξάνεται συστηματικά.

⁸³ Η Αθήνα τη χρονική περίοδο οπότε και επιλέχθηκε για πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, ήταν ένας οικισμός περιορισμένης έκτασης, ενώ τα περισσότερα κτίσματα ήταν ευτελούς αξίας. Αυτό σήμαινε ότι η απαλλοτριώση των ιδιοκτησιών θα ήταν σημαντικά ευκολότερη συγκριτικά με άλλες πόλεις που εμφάνιζαν συγκέντρωση ιδιοκτησιών μεγάλης αξίας, Ταυτόχρονα η γεωμορφολογία της περιοχής, έδινε τη δυνατότητα για έναν περισσότερο ελεύθερο σχεδιασμό της πρωτεύουσας, συγκριτικά με πόλεις όπως το Ναύπλιο.

⁸⁴ Παρατηρώντας τις δημογραφικές μεταβολές και την απογραφή του 1928, διαφαίνεται ότι στο δήμο Αθηναίων ένας στους τέσσερις κατοίκους ήταν πρόσφυγας, σε περιοχές όπως ο Πειραιάς και η Καλλιθέα σχεδόν ο ένας στους δύο ήταν πρόσφυγας, ενώ δε μπορεί να αγνοηθεί και συγκρότηση αμιγώς προσφυγικών οικισμών, όπως η Κοκκινιά και η Νέα Σμύρνη.

Για τα δημογραφικά στοιχεία Λαμψίδης, Γ. (1992), *Οι Πρόσφυγες του 1922 - Η Προσφορά τους στην Ανάπτυξη της Χώρας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σ.166-168

Με κόκκινο, διακρίνεται η επέκταση του πολεοδομικού συγκροτήματος των Αθηνών τα έτη 1922-1945. Με μαύρο σημειώνεται η κατάσταση πριν το 1922, ενώ με γκριζο οι μεταγενέστερες του 1945 επεκτάσεις. Επεξεργασμένος χάρτης του Καλλισθένη Αβδελίδη από τη *"Χωρική εξέλιξη των ελληνικών πόλεων"* στα πλαίσια του εθνικού κέντρου κοινωνικών ερευνών

Σε κάθε περίπτωση, αν και οι λόγοι για τους οποίους κάποιοι αποφάσιζε να κατοικήσει στην Αθήνα μπορεί να ήταν διαφορετικοί, θα αναγκαζόταν συνήθως να συμμορφωθεί -ή έστω να προσπαθήσει- με τον τρόπο ζωής και τις συνήθειες των υπαρχόντων κατοίκων. Πρακτικά αυτό θα συνέβαινε ⁸⁵ διότι οι κάτοικοι που βρίσκονταν στην Αθήνα πριν τη μαζική έλευση των προσφύγων τους αντιμετώπιζαν ως μια απειλή και γενικότερα ως κάτι το διαφορετικό, περιθωριοποιώντας τους. Σε μία δεύτερη ανάγνωση, και ειδικά σε ό,τι αφορά τους ανθρώπους που συμμετείχαν στο ρεύμα αστικοποίησης μετά το τέλος του δευτέρου παγκόσμιου και του εμφύλιου πολέμου, η συμμόρφωση θα συνέβαινε γιατί θα ήταν επιθυμητή η ενσωμάτωση του ατόμου σε ένα εκτενές πλήθος διαφορετικότητας όπου τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός (όπως οι πολιτικές πεποιθήσεις και οι προσωπικές διαφορές) θα γίνονταν σπάνια γνωστά, κάτι που ήταν πρακτικά αδύνατον στους μικρότερους οικισμούς της επαρχίας.

Στο τελευταίο μισό του εικοστού αιώνα, και έπειτα από αυτό το κύμα αστικοποίησης, τα κίνητρα για να ζήσει κανείς στην Αθήνα αυξάνονταν σημαντικά. Δεν περιορίζονταν πλέον στην αναγκαιότητα όπως στην περίπτωση των προσφύγων, ούτε στην τεχνητή απώλεια της ταυτότητας του ατόμου. Η Αθήνα άρχισε να μιμείται τις μητροπόλεις του κόσμου πλέον, και όχι απλά αυτές της Δυτικής Ευρώπης. Από την εποχή της χούντας (1967-1974) ξεκίνησαν να προωθούνται μέσω των ΜΜΕ και ειδικά της τηλεόρασης νέοι τρόποι ζωής, νέες συνήθειες και πρακτικές, με τους όρους όμως της θεαματικής κοινωνίας. Για τον Κονδύλη η εισαγωγή αυτών των προτύπων γίνονταν κατά κανόνα μαζικά, χωρίς δημιουργική αφομοίωση, και κυρίως με τις αρνητικές εκδοχές των πλαισίων του μεταμοντέρνου ⁸⁶. Η προσπάθειες της χούντας για την τόνωση της ταυτότητας του κράτους, δεν κατέληξαν σε τίποτε άλλο παρά σε μια καρικατούρα της Δύσης, σε μια ενίσχυση

⁸⁵ Αν και για διάφορους λόγους, οι πρώτοι προσφυγικοί οικισμοί, διατήρησαν για αρκετά μεγάλο διάστημα τα αρχικά εγγενή χαρακτηριστικά τους, που συχνά μπορούσαν να διαφέρουν έντονα (όπως το παράδειγμα της Κοκκινιάς σε αντιδιαστολή με αυτό της σαφώς περισσότερη οικονομικά εύρωστης Νέας Σμύρνης)

⁸⁶ Κονδύλης, Π. (2011), *Οι Αιτίες της Παρακμής της Σύγχρονης Ελλάδας, Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Θεμέλιο, σ. 67

των πελατειακών σχέσεων ⁸⁷ και σε μια παράδοση σύζευξη του αρχαιοελληνικού με το χριστιανικό, που ήταν και από τα σημαντικά βήματα για την εισαγωγή της αισθητικής του kitsch ⁸⁸ στην νεοελληνική πραγματικότητα.

Το lifestyle γινόταν κάτι το αναπόσπαστο από την καθημερινότητα, αν και έως και αυτό ήρθε στην Αθήνα τροποποιημένο και παραλλαγμένο ⁸⁹. Όπως αναφέρει και ο Θανάσης Μουτσόπουλος στο συλλογικό έργο “Αντικουλτούρα”, δεν επρόκειτο απλά για το lifestyle, αλλά για την έννοια του “glamorous lifestyle” ⁹⁰, κάτι που ταιριάζει με τις αναλύσεις του Kracauer για τις επιλογές των ανθρώπων και τη στροφή τους προς την κατανάλωση. Πλέον ο μη κάτοικος Αθηνών, θα είχε φαινομενικά τουλάχιστον κάθε κίνητρο προκειμένου να επιλέξει να μετεγκατασταθεί στην Αθήνα και τα προάστια της. Σε μια μητρόπολη - πόλο έλξης, που προβαλλόταν ότι θα εξασφάλιζε στους κατοίκους της εργασία, ανωνυμία για αυτούς που την επιζητούσαν, χλίδα και τη συνταγή για την επιτυχία μέσω της προβαλλόμενης ως ορθή διασκέδασης.

Στη δεκαετία του '90 ήταν ακόμα περισσότερο εμφανής η κατάσταση αυτή. Αλλαγές στον τύπο και τα περιοδικά (των λεγόμενων lifestyle περιοδικών), η αρχική άνοδος του χρηματιστηρίου και η αισθητική αναβάθμιση της πόλης που διαφημιζόνταν παντού, λόγω των

⁸⁷ “Κάθε χωριό και γήπεδο, κάθε πόλη και στάδιο” ήταν ένα από τα συνθήματα που επικρατούσαν στα χρόνια της χούντας, διαφημίζοντας την παροχή υποδομών, όταν την ίδια στιγμή η ελευθερία της έκφρασης ήταν κάτι το άγνωστο.

^{88 88} Κονδύλης, Π. (2011), *Οι Αιτίες της Παρακμής της Σύγχρονης Ελλάδας, Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Θεμέλιο, σ. 64-65

⁸⁹ Ο δημοσιογράφος Δ. Ζαχαριάδης, κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή του lifestyle (θεωρεί αρχή του φαινομένου το σημείο όπου ένας δημοσιογράφος του Esquire περιέγραψε ένα συνέδριο Δημοκρατικών στις ΗΠΑ, με όρους που προσέγγιζαν τη σημειολογία) αναφέρει ότι εν τέλει στην Ελλάδα “γιναν άπιστευτες βλαχίες, άπιστευτες γυφτιές, που ακόμα και εμείς αποσυρθήκαμε” (αναφερόμενος στους πρώτους δημοσιογράφους που ασχολήθηκαν με τη lifestyle δημοσιογραφία, και κατ’ επέκταση με την εισαγωγή του φαινομένου στη νεοελληνική πραγματικότητα).

⁹⁰ Αραπίνης Π. (και επιμ.) και Ευδάκης Ν.Γ. και Μουτσόπουλος Θ. και Βαννέλης Δ. και Κουκουλάς Γ. κ. α. (2012), *Αντικουλτούρα, Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή σ. 75

επικείμενων ολυμπιακών αγώνων του 2004, ήταν παράγοντες που συντέλεσαν στη δημιουργία ενός ακόμα περισσότερο θελκτικού κλίματος ψευδο-ευημερίας, που θα αποθέωνε τη ζωή του μέσου κατοίκου της πόλης, που θα ακολουθούσε τα πρότυπα αυτά.

Ωστόσο στο τέλος της πρώτης δεκαετίας της νέας χιλιετίας, τα καθιερωμένα αυτά πρότυπα δέχτηκαν σημαντικά πλήγματα. Η δημοσιοοικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση παγώσανε τόσο το φαινόμενο του lifestyle όσο και τις διεργασίες που συνέβαιναν στο παρασκήνιό του. Η αγορά εργασίας στην Αθήνα δεν ήταν αυτή που παρουσιάζονταν τα προηγούμενα χρόνια, ενώ ο ρυθμός εξάπλωσης της μητρόπολης μειώθηκε, δημιουργώντας μια ραγδαία πτώση και στην οικοδομική δραστηριότητα. Η σχεδόν ταυτόχρονη με την έναρξη της οικονομικής κρίσης εξέγερση του Δεκέμβρη του 2008⁹¹, ενώ θα μπορούσε να περιγραφεί με το μηχανισμό της εκτόνωσης του Vanegheim, σίγουρα η ύπαρξή της και μόνο μαρτυρά τη διάθεση αμφισβήτησης της πραγματικότητας που είχε διαμορφωθεί στο λεκανοπέδιο της Αττικής ⁹². Θέματα όπως η ατομική ιδιοκτησία και η περιουσία που αποτελούσαν διαχρονικά πυλώνες της λογικής της κατανάλωσης, έστω και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα ⁹³.

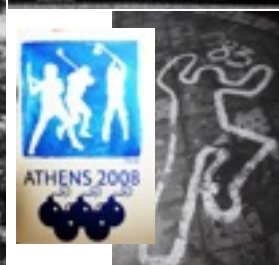
⁹¹ Η αναφορά γίνεται στα γεγονότα που ακολούθησαν έπειτα από την εν ψυχρώ δολοφονία του μαθητή Α. Τρηγορόπουλου, στις 6 Δεκεμβρίου του 2008, από όργανο της τάξης, στη συμβολή των οδών Τζαβέλλα και Μεσολογγίου στα Εξάρχεια.

⁹² Αλλά και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας.

⁹³ Σε δελτίο ειδήσεων της εποχής εκείνης, εκφράστηκε η άποψη (από εκπρόσωπο εμπόρων και ιδιοκτητών καταστημάτων) ότι δεν είναι δυνατόν να υπολογίζονται υλικές ζημιές την ίδια στιγμή που χάθηκε η ζωή ενός δεκαπεντάχρονου μαθητή. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παρατήρηση αυτή εκφράστηκε σε μία συγκυρία όπου θριάμβευε η τρομοκρατία και η προσπάθεια μεταφοράς του ενδιαφέροντος από τη δολοφονία του μαθητή στις όποιες υλικές ζημιές προέκυπταν κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων που ακολούθησαν.

**KARDEŞİMSİN
ALEXIS**

Εικόνες από το *Στάχτη* και *Burberry M.* Χαριτάτου - Συνοδινού

Η περίπτωση της Αθήνας, είναι ενδιαφέρουσα για την παρατήρηση του φαινομένου του Κομφορμισμού. Πέραν του ότι ο ορισμός της ως πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους και οι πρώτες ενέργειες και προσπάθειες που συντελέστηκαν για τη χωρική της διαμόρφωση διέπονται από την τάση συμμόρφωσης προς τα σταθερότυπα των μεγάλων πόλεων της Δύσης, οι ίδιοι οι κάτοικοι αποτελούν αδιαμφισβήτητα εν δυνάμει υποκείμενα του Κομφορμισμού. Και αυτό συμβαίνει είτε λόγω της δικής τους επιλογής να ενσωματωθούν στο υπάρχον σύνολο, είτε προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί σε μία σύγχρονη μητρόπολη -που είναι μια κοινωνία που επικρατούν οι αλληλεπιδράσεις αγνώστων.

Ιδιαιτερότητες της Αθήνας

Έχοντας περιγράψει το φαινόμενο του Κομφορμισμού και τους μηχανισμούς λειτουργίας του, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη προσέγγιση της σκέψης αναλυτών της καθημερινότητας και των ανθρωπίνων σχέσεων όπως αυτές διαμορφώνονται σε αυτή, πραγματοποιήθηκε η αναγωγή του φαινομένου τόσο στις κοινωνικές σχέσεις, όσο και στη δημιουργία της έννοιας του μαζικού, είτε αυτό αναφέρεται στη γενικότερη συμπεριφορά των ατόμων, είτε σε ειδικότερες όπως αυτές που σχετίζονται με την κουλτούρα της κατανάλωσης. Όπως έγινε σαφές, η κουλτούρα αυτή, ευδοκimeί στη σύγχρονη κοινωνία, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως παγκοσμιοποιημένη κοινωνία του θεάματος, στην οποία κυριαρχούν τα φαινόμενα της αποξένωσης, της αλλοτρίωσης, και της αποστασιοποίησης του ατόμου από το βίωμα της πραγματικότητας.

Λαμβάνοντας υπόψη τους μηχανισμούς του Κομφορμισμού και την έκδηλη κυριαρχία του στα μεγάλα αστικά - μητροπολιτικά κέντρα, προσεγγίστηκε η ιδιαιτερότητα των Βαλκανίων ως τμήμα της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Ειδικότερα το νεοελληνικό παράδειγμα παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς εμφανίζει αξιόλογες διαφοροποιήσεις σε σχέση με το δυτικό κόσμο, από τον οποίο επηρεάστηκε και εξακολουθεί να επηρεάζεται σημαντικά. Οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι που προσδίδουν ένα μοναδικό χαρακτήρα, συχνά μη δημιουργικής αφομοίωσης των επιρροών από ισχυρότερους πόλους.

Είναι ενδιαφέρον το να διερευνηθεί εάν οι επιρροές αυτές με τη σειρά τους δεν αφορούν αποκλειστικά θεμελιώδη κοινωνικά ζητήματα όπως οι κώδικες επικοινωνίας και συμπεριφοράς ατόμων, αλλά και ειδικότερα θέματα όπως την οργάνωση, παραγωγή και χρήση του χώρου. Καθώς πρόκειται για ζητήματα καθημερινότητας, η κλίμακα του χώρου που διερευνάται κυμαίνεται από το επίπεδο της πόλης, έως και το βιομηχανικό design των αντικειμένων καθημερινής χρήσης, ενώ όλες αυτές οι εν δυνάμει κλίμακες ανάγνωσης, διέπονται από μια αισθητική που τροφοδοτείται και διαμορφώνεται από τη λογική που υπάρχει πίσω από την οργάνωση και χρήση του χώρου.

Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθεί ένας σαφέστερος προσδιορισμός του υποκειμένου του Κομφορμισμού, με

βάση το οποίο θα πραγματοποιηθεί η όποια διερεύνηση. Έχοντας παρατηρήσει το φαινόμενο όπου μια τοπική εξουσία πραγματοποιεί μια προσπάθεια συμμόρφωσης με τα σταθερότυπα ενός ισχυρότερου ή υπερτοπικού σημείου αναφοράς, γίνεται σαφές ότι η επιτυχία ή αποτυχία της προσπάθειας αυτής, εξαρτάται σημαντικά από τη βούληση του υπόλοιπου τμήματος της κοινωνίας, και στο κατά πόσο και αν, θα ανταποκριθεί στις κινήσεις αυτές με τη δική του συμμόρφωση. Βάσει αυτού, αλλά και υπολογίζοντας ότι ο Κομφορμισμός διέπει τις καθημερινές σχέσεις των ανθρώπων, ενώ είναι ακόμα αποτελεσματικότερος σε εκτενή σύνολα αγνώστων, είναι περισσότερο εύστοχο να προσδιοριστεί ως υποκειμένό του ο κάτοικος της σύγχρονης νεοελληνικής μητρόπολης.

Σε ό,τι αφορά την επιλογή του χώρου, το παράδειγμα των Αθηνών, ίσως να είναι το ιδανικότερο, τόσο λόγω της ιστορίας του μητροπολιτικού αυτού κέντρου, όσο και λόγω του πλήθους των διαφορετικοτήτων που έχουν συγκεντρωθεί εκεί, παρά οπουδήποτε αλλού, στο νεοελληνικό χώρο. Την ίδια στιγμή, η Αθήνα αποτελεί ένα ικανοποιητικό παράδειγμα και λόγω του μεγέθους της, ως ο μεγαλύτερος αστικός σχηματισμός στο σύγχρονο ελληνικό κράτος, το οποίο από μόνο του συνεπάγεται με εκτενέστερα δείγματα, μεγαλύτερο πλήθος και διαφορετικότητα των ευρημάτων.

Η Αθήνα, δεν αποτελεί μόνο έναν από τους αρκετούς ανά τον κόσμο θύλακες για τον Κομφορμισμό. Λόγω των ιδιομορφιών της και σε συνδυασμό με την τροπή που έλαβαν τα γεγονότα ειδικά στο τέλος του 20ου και στις αρχές του 21ου αιώνα, μπορεί να αποτελεί και ένα πεδίο αμφισβήτησής του. Και αν δεν αποτελεί τελικά ένα πεδίο συμβολικής αμφισβήτησης, ίσως να μπορεί να εξεταστεί αν εντός της πόλης αυτής οι αξίες και τα “δώρα” του Κομφορμισμού δοκιμάστηκαν. Γιατί σε κάθε περίπτωση, οι μέρες της φαινομενικής οικονομικής ευμάρειας, του “lifestyle” και της “γκλαμουριάς” έχουν παρέλθει.

Μπορεί συνεπώς να αναγνωριστεί η αναγκαιότητα παρατήρησης της ανόδου και της εν δυνάμει πτώσης του Κομφορμισμού, στο χωρικό παράδειγμα των Αθηνών.

Γραffiti στα Εξάρχεια. Επεξεργασμένο από flickr.com

Χωρικά Αποτελέσματα του Κορφορμισμού

3.1 Η Πολυκατοικία

3.2 Νεοελληνικό Mainstream

3.3 Χωρικός Χουλιγκανισμός

Επεξεργασμένη, από το συλλογικό έργο, *Hidden Athens*

Η Πολυκατοικία

Θα ήταν άτοπο να γίνεται λόγος για την Αθήνα των τελευταίων δεκαετιών χωρίς να αναλύεται η μορφή κατοίκησης που κυριαρχεί σε αυτή, την πολυκατοικία. Η πολυκατοικία, έγινε δεκτή στην ελληνική πραγματικότητα κυρίως μετά τη μικρασιατική καταστροφή και τη μεγάλη συσσώρευση πληθυσμού στα αστικά κέντρα όπως η Αθήνα. Η ιδέα της κατασκευής ψηλών κτιρίων ⁹⁴ έβρισκε πρόσφορο έδαφος στις συνθήκες της εποχής, καθώς έδινε τη δυνατότητα στέγασης περισσότερων ανθρώπων σε δεδομένο τμήμα του εδάφους. Τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα - που όπως αναφέρθηκε προηγουμένως ακολουθούσε συχνά τις εξελίξεις συμμορφωμένη με τα πρότυπα της Δύσης - η ιδέα της μαζικής κατοίκησης σε κτίρια μεγαλύτερου ύψους από τα υφιστάμενα, για μεγαλύτερη εκμετάλλευση του προσφερόμενου εδάφους, υιοθετήθηκε κυρίως από την κρατική εξουσία. Έτσι εμφανίζονταν “μπλοκ” κατοικιών των οποίων η κατασκευή χρηματοδοτούνταν από κρατικούς φορείς ⁹⁵ και είχαν ως στόχο τη

94 Ευρύτερη εικόνα για τη σταδιακή στροφή προς τα ψηλά κτίρια σε ό,τι αφορά τους πληθυσμούς της Αττικής, δίνεται και από πίνακες που αφορούν τα ψηλά κτίρια των Αθηνών στο έργο του Εμ. Μαρμαρά Για την Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία της Αθήνας. Και ενώ η καταγραφή τους ξεκινά από το 1925, σε βάθος μιας δεκαετίας ήδη παρατηρείται αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα πραγματοποιείται και ανάλυση για τα οφέλη των νέων τεχνολογιών.

Μαρμαράς, Εμ. (2012), *Για την Αρχιτεκτονική και την Πολεοδομία της Αθήνας, Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο*, Εκδόσεις Παπαζήση (σ. 87-91, 162-163, 242-280)

95 Προκειμένου να ανταποκριθεί το κράτος στις συνθήκες που προέκυψαν μετά τη μετεγκατάσταση των Μικρασιατών στην ηπειρωτική Ελλάδα και ειδικότερα στην Αττική, δημιουργήθηκαν φορείς-ταμεία με σκοπό τόσο τη χρηματοδότηση της κατασκευής κατοικιών που προορίζονταν για τους πρόσφυγες, όσο και τη διαχείριση των περιουσιών τους στα μικρασιατικά εδάφη και τον υπολογισμό της αξίας τους. Φορείς σαν και αυτούς ήταν κυρίως η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) που ιδρύθηκε το 1923 με έδρα την Αθήνα και διεθνή εποπτεία όπως της ΚτΕ (Κοινωνίας των Εθνών).

Περισσότερα σχετικά με τα θέματα αυτά στο

Λιάκος, Α. και Εζερτζόγλου, Χ. και Ozil, Α. κ.α. (2011), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μία νέα ματιά*, Εκδόσεις Νεφέλη

στέγαση κυρίως των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, και βιομηχανικών εργατών⁹⁶.

Παράλληλα με αυτή τη μορφή κατοίκησης, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30 εμφανίστηκε και η πολυκατοικία των εύπορων αστών της εποχής. Συνήθως αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αποσκοπούσε στο να προσφέρει ένα καλύτερο βιοτικό επίπεδο στους ενοίκους της. Ως σημείο αναφοράς της πολυκατοικίας στα πρώτα χρόνια ανάπτυξης της στην ελληνική πραγματικότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί η αστική πολυκατοικία της Δυτικής Ευρώπης, με ένα ακραίο ίσως παράδειγμα αυτό της *Casa Mila* του Antoni Gaudi, χωρίς ωστόσο να προσεγγίσουν τέτοιο χαρακτήρα πρωτοπορίας και πειραματισμού⁹⁷.

Casa Mila, Antoni Gaudi. Επεξεργασμένη από το *lapedrera.com*

⁹⁶ Βάσει αυτών, ήταν και αναμενόμενη η έντονη οικιστική ανάπτυξη της ευρύτερης Αθήνας προς τα δυτικά, είτε λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων σε περιοχές όπως η Κοκκινιά, είτε λόγω της εγγύτητας των περιοχών αυτών με τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις της εποχής.

Σχετικά με τις πολεοδομικές χωρικές και δημογραφικές αλλαγές στην Αττική μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στα

Καραπάνου, Α. (επιμ.), (2006), *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, κατάλογος έκθεσης " Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22", Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία (σ.44-55)

και

Λαμπίδης, Γ., (1992), *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη (σ.166-168)

⁹⁷ ειδικά σε ό,τι αφορά την αισθητική τους.

Η νεοελληνική ιδιωτική πολυκατοικία, θα ωριμάσει ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά της στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Στην πραγματικότητα, κατά την εποχή αυτή θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει την ύπαρξη μιας σειράς παραγόντων που θα ευνοούσαν την έξαρση ενός φαινομένου μαζικής⁹⁸ κατοίκησης. Σε κάθε περίπτωση, για να είναι μια τέτοια διερεύνηση επιτυχής, δε μπορεί να αγνοηθεί η συνάφεια του όρου της πολυκατοικίας με την έννοια της αντιπαροχής. Η αντιπαροχή, μια έννοια που εισήχθη μέσω νόμων στη νεοελληνική πραγματικότητα προκειμένου να αντιμετωπιστεί η υπερσυσσώρευση πληθυσμού στα αστικά κέντρα, προέβλεπε ουσιαστικά την εκμετάλλευση ενός ιδιόκτητου τμήματος εδάφους (οικοπέδου) προκειμένου να ανεγερθεί ένα ψηλό κτίριο κατοίκησης (συχνά στη θέση ενός παλαιότερου και χαμηλότερου υπάρχοντος) το οποίο θα ανήκε ταυτόχρονα τόσο στον αρχικό ιδιοκτήτη του οικοπέδου, όσο και σε αυτόν που θα αναλάμβανε το σχεδιασμό και την υλοποίηση της κατασκευής της πολυκατοικίας, γνωστός ως “εργολάβος”⁹⁹.

Γενικά, ο αρχικός ιδιοκτήτης του οικοπέδου είτε θα αύξανε σημαντικά την αξία της ιδιοκτησίας του, αποκτώντας μεγαλύτερους χώρους κατοίκησης, είτε αν αυτό δεν ήταν εφικτό λόγω των εκάστοτε επιτρεπόμενων όρων δόμησης, θα αναβάθμιζε την κατοικία του και θεωρητικά το βιοτικό του επίπεδο. Ταυτόχρονα, ο εργολάβος μετατρέπονταν σε έμπορο ακινήτων, εφόσον ένα μεγάλο ποσοστό του κτιρίου που θα προέκυπτε θα ανήκε σε αυτόν¹⁰⁰.

⁹⁸ Αξίζει να τονιστεί πως πρόκειται για μαζική (και όχι απλά ιδιωτική) μορφή κατοίκησης, καθότι αυτή εμφανίζει εμπορικά χαρακτηριστικά που συναντώνται σε μια μαζική κοινωνία. Δε μπορεί να χαρακτηριστεί συλλογική μορφή κατοίκησης τη στιγμή που το κάθε ιδιόκτητο τμήμα του κτιρίου είναι σχεδιασμένο έτσι ώστε να λειτουργεί ανεξάρτητα και αποκομμένα από τα υπόλοιπα

⁹⁹ Zavoleas, Y. (επιμ.) και Patsavos, N. (επιμ.) (2013), *SURFACE/ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ – Digital Materiality and the New Relation between Depth and Space*, εκδόσεις Futura (σ.137)

¹⁰⁰ Γίνεται εύκολα αντιληπτή η μεταβολή στις αξίες γης που συντελέστηκε κατά την πρακτική αυτή. Ταυτόχρονα μπορεί να σημειωθεί ότι η αξία των κατοικιών που προέκυπταν μεταβάλλονταν ανάλογα με το ύψος-όροφο της κατοικίας, με τον αρχικό οικοπεδούχο για παράδειγμα να προτιμά να κρατάει στην κυριότητά του το συχνά ακριβότερο “ρετιρέ”. Έτσι δημιουργούνταν μια ιδιότυπη ταξική διαστρωμάτωση εντός των πολυκατοικιών, συχνά αντίστροφη από αυτή της δυτικής Ευρώπης όπου οι εύποροι προτιμούσαν τις πλησιέστερες κατοικίες στην κεντρική είσοδο -ειδικά πριν την καθιέρωση του ανελκυστήρα

Το εμπόριο τέτοιας μορφής ακινήτων, μπορούσε εύκολα να ανθήσει στη μεταπολεμική διαρκώς αστικοποιούμενη Αθήνα, και να ακμάσει με την ταυτόχρονη σταδιακή άνοδο των φαινομένων του Κομφορμισμού και του “lifestyle”. Είναι λογικό βάσει των μηχανισμών που έχουν ήδη αναλυθεί, ότι σε μια κοινωνία όπου ο Κομφορμισμός βασιλεύει η ζήτηση για παρεμφερείς τρόπους κατοίκησης με τους ήδη κυρίαρχους, αυξάνεται.

Από το famouswonders.com

Την ίδια στιγμή πέρα από τα αίτια σχετιζόμενα άμεσα με τον Κομφορμισμό, υπήρχαν και πρακτικοί λόγοι που ευνόησαν την ακμή της αντιπαροχής και των πολυκατοικιών. Δεν μπορούν φυσικά να αγνοηθούν τα θετικά σημεία που παρουσιάζουν γενικότερα τα ψηλά κτίρια, όπως η στέγαση περισσότερων ατόμων σε μικρότερο τμήμα εδάφους. Ειδικά τη στιγμή που ο πληθυσμός του συγκροτήματος των Αθηνών αυξανόταν ραγδαία, τα ψηλά κτίρια αποτελούσαν την ευκολότερη λύση στον τρόπο ανάπτυξης της πόλης, ούτως ώστε αυτή

να μη μετατραπεί σε ένα ατέλειωτο σύμπλεγμα από sprawls¹⁰¹. Επίσης οι νέες εφαρμοζόμενες τεχνολογίες στον τομέα της οικοδομικής, όπως οι συνεχείς βελτιώσεις του οπλισμένου σκυροδέματος, έδιναν δυνατότητες στους κατασκευαστές που δεν είχαν προηγούμενο, και με μη απαγορευτικά κόστη.

Μια σημαντική ιδιαιτερότητα της νεοελληνικής πολυκατοικίας που προκύπτει από αντιπαροχή, έναντι αντίστοιχων κτιρίων της δυτικής Ευρώπης, είναι η αποθέωση της ιδιωτικότητας. Αποτελείται από αυτόνομες μονάδες, τα διαμερίσματα, τα οποία διαθέτουν τη δική τους κουζίνα, το αποκλειστικό δικό τους μπάνιο και φραγμένους ιδιωτικούς χώρους εκτόνωσης - αποθήκευσης¹⁰², ενώ με τη σταδιακή εμφάνιση του αυτοκινήτου στην καθημερινότητα των ανθρώπων, αποκτά και τη δική του θέση στάθμευσης, με το φαινόμενο της “πυλωτής”.

Επομένως, η μέση πολυκατοικία της Αθήνας δεν είναι ένα κτίριο συλλογικής κατοίκησης, με πυρήνα τους κοινόχρηστους χώρους του. Είναι περισσότερο ένα σύνολο σχεδόν πανομοιότυπων κατοικιών που βρίσκονται στο ίδιο κτίριο και αναγκαστικά μοιράζονται κάποιους κοινόχρηστους χώρους¹⁰³ προκειμένου να λειτουργήσουν. Ο σχεδόν αναγκαστικός χαρακτήρας της ύπαρξης των χώρων αυτών υποδηλώνεται τόσο από τα χωρικά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά τους, όσο και από την αισθητική κατάσταση που βρίσκονται, συγκριτικά ή και αντιθετικά με τα εσωτερικά των διαμερισμάτων.

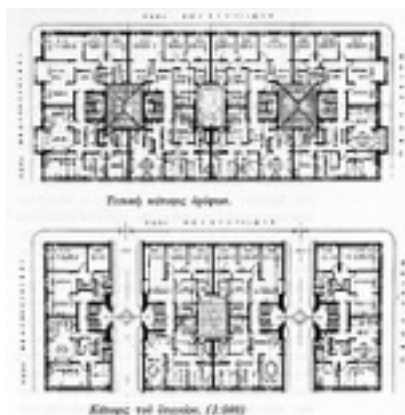
Με τη σειρά τους, τα διαμερίσματα στην τυπική πολυκατοικία της Αθήνας - προϊόν εργολάβου, διαφοροποιούνται ελάχιστα. Διατηρούν ένα σταθερό ποιοτικά και ποσοτικά πυρήνα υγρών χώρων -

¹⁰¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν μητροπόλεις όπως το Los Angeles, με ιδιαίτερα μεγάλες εκτάσεις προαστιακού χαρακτήρα (Suburbia) όπου κυριαρχεί η τυπολογία της χαμηλής ανεξάρτητης κατοικίας, συχνά συνοδευόμενη με πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα δόμησης, αυλή, και κλειστό χώρο στάθμευσης.

¹⁰² οι χώροι αυτοί βαφτίζονται μπαλκόνια, ανεξάρτητα από τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά τους.

¹⁰³ όπως διαδρόμους με ελάχιστο ή ανύπαρκτο φυσικό φωτισμό, μικροσκοπικούς ανελκυστήρες που συχνά συνωστίζονται. Η ποιοτικές αυτές ανισότητες συχνά συνταντώνται κατ’ αναλογία και σε εσωτερικά διαμερισμάτων, όταν χώροι κίνησης (διάδρομοι) δεν προσφέρουν την παραμικρή εμπειρία στον διερχόμενο.

σαλονιού, και το εμβαδόν τους καθορίζεται ουσιαστικά από τον αριθμό των δωματίων που διαθέτουν ¹⁰⁴. Προκειμένου το κόστος και ο χρόνος μελέτης και σχεδιασμού της κατασκευής να περιοριστούν, οι όροφοι επαναλαμβάνονται, εξαντλώντας κυριολεκτικά τους υφιστάμενους όρους δόμησης ¹⁰⁵. Γενικότερα, η ανέγερση πολυκατοικιών μέσω του θεσμού της αντιπαροχής πραγματοποιούνταν με κίνητρο την επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους. Τόσο αισθητική αρτιότητα όσο και η ποιότητα των παραγόμενων χώρων, αναπόφευκτα θα απουσίαζαν από τους στόχους τέτοιων εγχειρημάτων.

Ακόμα και σε έργα που ποιοτικά τουλάχιστον ξεχωρίζουν από τη μέση νεοελληνική πολυκατοικία, όπως το κτίριο του Κ. Μπίρη στο κέντρο της Αθήνας, είναι εμφανής η διάθεση για τυποποίηση και επανάληψη των διαμερισμάτων.

Από το ηλεκτρονικό αρχείο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, eie.gr

¹⁰⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι τα διαμερίσματα ονοματίζονται βάσει αυτού, για παράδειγμα *δυάρι*, *τριάρι* κλπ.

¹⁰⁵ Η εξάντληση των συντελεστών δόμησης, σε συνδυασμό με την περιπτωσιακή μεταβολή τους, συνέπεια των πελατειακών σχέσεων είναι ίσως νεοελληνικό “προνόμιο” - ιδιαιτερότητα. Αντιθετικά σε περιπτώσεις πόλεων όπως η Νέα Υόρκη ή το Σηάτλ των ΗΠΑ, δίνεται η δυνατότητα στους συνιδιοκτήτες να προσεγγίσουν ή και να υπερβούν τους όρους δόμησης (φαινόμενο “FAR bonus”), με την προϋπόθεση ότι παραχωρούν στο δημόσιο τμήματα του παραγόμενου χώρου, ώστε αυτό να τα αξιοποιήσει, στεγάζοντας για παράδειγμα ασθενείς οικονομικά πληθυσμούς.

Συλλογικό, (2014), “Zoning Glossary”, *Department of City Planning - City of New York*, <http://www.nyc.gov/html/dcp/html/zone/glossary.shtml#floor> (προσπελάστηκε 4 Σεπτεμβρίου 2014)

Martinez Simmons, M. (επιμ.), (2014), “Seattle Municipal Code”, *Seattle.gov - Office of the City Clerk*, <http://clerk.ci.seattle.wa.us/~scripts/nph-brs.exe?d=CODE&s1=23.49.013.snum.&Sect5=CODE1&Sect6=HITOFF&l=20&p=1&u=/~public/codel.htm&r=1&f=G>, (προσπελάστηκε 4 Σεπτεμβρίου 2014)

Αποτέλεσμα την εξάντλησης των όρων δόμησης, η εικόνα των πολυκατοικιών, ειδικά στα ανώτερα σημεία τους. Χαρακτηριστική η μείωση του εμβαδού στους ψηλότερους ορόφους. Από το συλλογικό Hidden Athens

Ωστόσο, δεν είναι αμελητέο πως η απώλεια της αισθητικής αρτιότητας, εκτός των προηγούμενων θα μπορούσε να έχει προκύψει λόγω πραγματικά περιορισμένων κεφαλαίων ή και αστοχιών κατά το σχεδιασμό, που θα μπορούσαν να σχετίζονται με την αδυναμία πρόβλεψης υποδομών όπως οι κεραίες τηλεοράσεων, τα φωτοβολταϊκά συστήματα και άλλα αντικείμενα που συνεχώς ξεφυτρώνουν στις ταράτσες των πολυκατοικιών

Αξίζει να σημειωθεί ότι το έδαφος για την εξάπλωση των πολυκατοικιών και της αντιπαροχής είχε ήδη διαμορφωθεί από τις πρώτες δεκαετίες ¹⁰⁶ του 20ου αιώνα, οπότε και άρχισαν να διαδίδονται τα ψηλά κτίρια και στην Αττική. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η αναγκαιότητα για στέγαση μεγάλων τμημάτων πληθυσμού έπειτα από τον ελληνοτουρκικό και το δεύτερο παγκόσμιο παγκόσμιο πόλεμο, σε συνδυασμό με τη σταδιακή εισροή κεφαλαίων και της λογικής του lifestyle τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, ήταν τα αίτια που πυροδότησαν την έκρηξη του φαινομένου.

Σε κάθε περίπτωση, η ιδιαιτερότητα του φαινομένου της νεοελληνικής πολυκατοικίας είναι αξιοσημείωτη, και μπορεί να ιδωθεί ως κάτι σημαντικά αποστασιοποιημένο τόσο από μεμονωμένα έργα γνωστών και μη αρχιτεκτόνων ειδικά στο δυτικό κόσμο, όσο και από τις χρηματοδοτούμενες από το κράτος δομές συλλογικής κατοίκησης ¹⁰⁷

¹⁰⁶ Η αντιπαροχή έγινε δυνατό να εισαχθεί στη νεοελληνική εφόσον είχε ήδη παγιωθεί ο νόμος 3741/29, ο οποίος προέβλεπε εκτός των άλλων και τη δυνατότητα διαίρεσης μιας ιδιοκτησίας σε ορόφους. Με τον τρόπο αυτό, η χρήση των οικοπέδων από ιδιοκτήτες και εργολάβους άρχισε να είναι περισσότερο ευέλικτη. Για παράδειγμα μπορούσαν και οι όροφοι να τεμαχιστούν σε διαμερίσματα, ενώ για τους διακανονισμούς μεταξύ των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των "συνιδιοκτητών" των κτιρίων, καθιερώνονταν και η έννοια του "διαχειριστή".

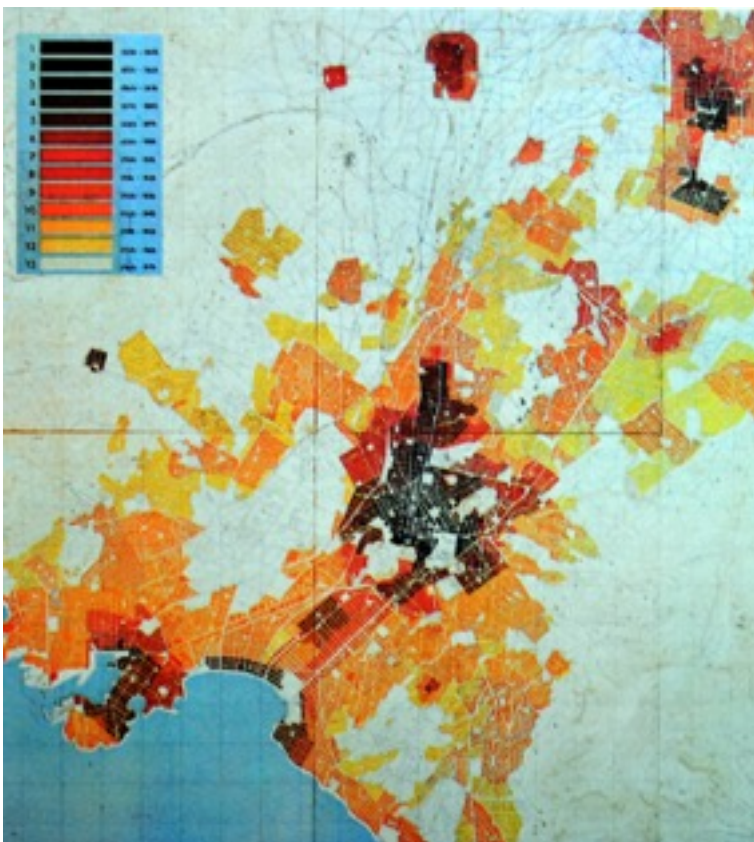
¹⁰⁷ Οι οποίες όπως τονίζει και ο Θ. Μουτσόπουλος στο κείμενο "Maladies of the skin: The rise and fall of the architectural facade" ήταν κάτι από το οποίο η νεοελληνική πολυκατοικία διαφοροποιείται. Έπειτα στο ίδιο κείμενο, ο χαρακτηριστικός τύπος της πολυκατοικίας, που φαίνεται να είναι σημαντικά διαφοροποιημένος από αντίστοιχους του εξωτερικού, μάλλον χαρακτηρίζει την ίδια την Αθήνα, καθώς έχει κυριαρχήσει στο χώρο τουλάχιστον για τα τελευταία 40 χρόνια.

Zavoleas, Y. (επιμ.) και Patsavos, N. (επιμ.) (2013), *SURFACE/ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ - Digital Materiality and the New Relation between Depth and Space*, εκδόσεις Futura (σ.1376-139)

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επανάληψης στη νεοελληνική πολυκατοικία. Η τάση για ιδιωτικότητα, ειδικά σε ό,τι αφορά τους χώρους “εκτόνωσης” είναι τουλάχιστον εμφανής.

Κάτω, η επέκταση του σχεδίου πόλεων των Αθηνών, μέχρι το 1970. Με ανοιχτό πορτοκαλί και κίτρινο, οι επεκτάσεις μετά το 1940. Από το *Τα Νέα Αστικά Τοπία και η Ελληνική Πόλη* της Α. Γοσπονδίνη και του Η. Μπεριάτου.

Από το συλλογικό έργο Κάτι το “Ωραιόν”

Νεοελληνικό mainstream

Η γενιά μας και η γενιά των γονιών μας ήμασταν Τσελιγκάδες, αγρότες και ψαράδες· ξεσπιτωθήκαμε, ξεριζωθήκαμε, κουβαληθήκαμε στα αστικά κέντρα με το λεωφορείο ή το πλοίο της γραμμής. Αλλά με το πλήρωμα του χρόνου ήρθε η ανταμοιβή. Η χώρα μας αναπτύχθηκε. Ως το Σούνιο έφτασε μια ωραία παραλιακή λεωφόρος. Από την Ελευσίνα ως τη Θεσσαλονίκη άνοιξαν εργοστάσια πλαστικών. Πολυκατοικίες με μαρμάρινες εισόδους και δυάρια, τριάρια - η και τεσσάρια- ορθώθηκαν στους δρόμους και πριν πάρουμε μηχανάκι είχαμε κίολας αγοράσει αυτοκίνητο ¹⁰⁸.

Από τη στιγμή που γίνεται λόγος για τον οικιστικό τύπο της πολυκατοικίας, δε γίνεται να αγνοηθεί η συνολική λογική που διέπει την οργάνωσή της. Ο συσχετισμός του χωρικού αποτελέσματος της πολυκατοικίας με το μοντέλο των αστών του Kracauer¹⁰⁹ είναι αναπόφευκτος. Ταυτόχρονα, εκφράζεται και ένα μεγάλο μέρος των πατριαρχικών και πελατειακών σχέσεων που φαίνεται να επικρατούν στα Βαλκάνια τους τελευταίους αιώνες σύμφωνα με τον Κονδύλη ¹¹⁰. Άλλωστε, οι σχέσεις τόσο των εργολάβων με τους οικοπεδούχους, των ιδιοκτητών με τους ενοικιαστές όσο και του ίδιου του κράτους με το σύνολο της μάζας που εμπλέκεται στο σύστημα της αντιπαροχής, μόνο ως τέτοιες μπορούν να χαρακτηριστούν ¹¹¹.

¹⁰⁸ Τα γραφόμενα με τη μάλλον ειρωνική διάθεση, ανήκουν στο Ν. Χατζηκυριάκο - Γκίκα, στο κείμενό το "Το Κιτς του Κίτσου"

Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το "Ωραίο"* - Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά, Εκδόσεις Πολύτυπο (σ.60)

¹⁰⁹ Η αναφορά γίνεται στο μοντέλο των υπαλλήλων του Kracauer που εμφανίζονται επιρρεπείς στην υπερσυγκέντρωση υλικών αγαθών.

¹¹⁰ Κονδύλης, Π. (2007), *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο (πρώτη έκδοση 1991) (σ.17-30)

¹¹¹ Κατ' αντιστοιχία με τη σημείωση παραπάνω, σχετικά με τους όρους δόμησης και την υπέρβασή τους, στο τμήμα "Η Λογική της Αντιπαροχής"

Την ίδια στιγμή το φαινόμενο της πολυκατοικίας συνδυασμένο με τη λογική της αντιπαροχής, εξυπηρετεί και τη ματαιοδοξία του νεοέλληνα οικοπεδούχου. Ο φόβος μπροστά στο να μείνουν οι απόγονοι χωρίς επιπρόσθετη περιουσία ¹¹², είναι μάλλον μεγάλος, και η ευκαιρία της αντιπαροχής δεν μπορεί να αγνοηθεί.

Η προαναφερθείσα λογική των αστών και των υπαλλήλων του Krasauer, σε συνδυασμό με το θεαματικό χαρακτήρα που έχει λάβει η ζωή στη σύγχρονη μητρόπολη, θα κυριαρχήσει αναμφίβολα σε ένα περιβάλλον όπου παρουσιάζεται το ιδανικό μέσο προβολής του εαυτού: το νεοελληνικό διαμέρισμα. Όντας τέτοιο, και αποτελώντας μια μονάδα κατοίκησης εσωστρεφή ¹¹³ επιτρέπει και επιβάλλει ταυτόχρονα στον ιδιοκτήτη του να ασχοληθεί αποκλειστικά με το εσωτερικό του, αδιαφορώντας για την επί του πρακτέου δημόσια εικόνα του.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει ο διαχωρισμός της

Η σατυρική ταινία του Τ. Βουγιουκλάκη “Για μια χούφτα τούβλα” (1987) δείχνει αφενός τη μανία του Νεοέλληνα να οικοδομήσει τη δική του πολυκατοικία, όσο και τις πελατειακές σχέσεις που αναπτύσσονταν κατά την οικοδομική δραστηριότητα

¹¹² Είναι ένα χαρακτηριστικό των Βαλκάνιων λαών που μπορεί να αναχθεί στην προσέγγιση του Π. Κονδύλη σε ό,τι αφορά την πατριαρχική φύση της οικονομίας, βάσει της οποίας οι απόγονοι ενός ατόμου θα συνεχίσουν τις όποιες οικονομικές δραστηριότητες του πατέρα.

Κονδύλης, Π. (2007), *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο (πρώτη έκδοση 1991) (σ.15-20)

¹¹³ Εφόσον πρόκειται για μορφή κατοικίας ανεξάρτητη που αναγκαία συνυπάρχει με όμοιες της εντός ενός κτιρίου, κάτι που γίνεται εμφανές από τους παραμελημένους ή μελετημένους βάσει των ελαχίστων λειτουργικών προδιαγραφών κοινόχρηστους χώρους.

αντικειμενικής και υποκειμενικής δημόσιας εικόνας του νεοελληνικού διαμερίσματος. Ενώ η πρώτη είναι η άμεσα αντιληπτή από τον περιηγητή που βρίσκεται εκτός του διαμερίσματος, η δεύτερη σχετίζεται με την τάση προβολής του ατόμου προς το σύνολό του,

Εσωτερικά νεοελληνικών διαμερισμάτων. Εμφανής η τάση για υπερφόρτωση σε ό,τι αφορά το διάκοσμο, με πλήθος ετερόκλητων αντικειμένων. Από το συλλογικό, Κάτι το “Ωραίο”

βάσει των αρχών του Κομφορμισμού. Είναι η εικόνα του διαμερίσματος που ένας ξένος βλέπει περιστασιακά, όταν ο κάτοικος του διαμερίσματος αποφασίζει να του επιτρέψει την είσοδο στην κατοικία του ¹¹⁴. Ζώντας στη σύγχρονη θεαματική κοινωνία, ο μέσος ιδιοκτήτης αναγκάζεται να συμμορφωθεί με τα κυρίαρχα πρότυπα, που επιβάλλουν την ενασχόληση με την υποκειμενική δημόσια εικόνα.

Μέσω της υποκειμενικής δημόσιας εικόνας του διαμερίσματός του, το άτομο προβάλλει τον εαυτό του ανάμεσα στα υλικά του αγαθά και αποκτήματα. Θεωρεί ότι η προβολή αυτή είναι που όχι μόνο θα τον καθιστά ικανό να φανεί όμοιος τους υπόλοιπους ανθρώπους του κύκλου του αλλά και - έστω και στιγμιαία και για ελάχιστα - ανώτερος.

Έτσι, θριαμβεύει η λογική της υπερβολής, που υιοθετείται από μια μάζα ατόμων που επιχειρούν το ένα να ξεπεράσει το άλλο σε ότι αφορά την κατοχή υλικών αγαθών και την προβολή τους. Η κατάσταση αυτή, που παγιώθηκε στην Αθήνα το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, έχει ως ορόσημο τη δεκαετία του 90. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι συνεχείς αυτές υπερβολές και προσπάθειες υπέρβασης του άλλου, είχαν μια *omerta* σε οτιδήποτε αφορά τους όρους του παιχνιδιού μέχρι τα χρόνια αυτά. Έπειτα, με την έκρηξη του φαινομένου του *lifestyle*, ο ανταγωνισμός υπήρξε σκληρότατος¹¹⁵.

Πλέον, η υπερβολή ειδικά σε ο,τι αφορά την αισθητική δημιουργεί την έννοια της “γκλαμουριάς”, που από μόνη της συνεπάγεται την κατάργηση πλήθους αισθητικών κανόνων, αλλά και τη διαιώνισή της ¹¹⁶. Όμως, εφόσον η υπερβολή εξυπηρετεί συγκεκριμένο σκοπό, δηλαδή την προβολή του ατόμου στο σύνολο αλλά και διαδραματίζεται σε μια Βαλκανική μητρόπολη με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, μπορούν να εντοπιστούν ορισμένα κυρίαρχα γνωρίσματα της λογικής της “γκλαμουριάς”.

¹¹⁴ όπως για παράδειγμα σε κοινωνικές εκδηλώσεις, συναθροίσεις κλπ.

¹¹⁵ Κάτι που οφείλεται σε σημαντικό βαθμό σε αθρόα εισροή κεφαλαίων στη νεοελληνική πραγματικότητα τη δεκαετία του '90 που σε ένα βαθμό ήταν πλασματική, οδηγώντας στην οικονομική καταστροφή των γεγονότων του χρηματιστηριακού “κράχ” στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών το 1999

¹¹⁶ Η οποία προκύπτει όταν η “γκλαμουριά” προβάλλεται τόσο στην πραγματικότητα όσο και στα περιδικά, τον κινηματογράφο, τα ΜΜΕ και τα άτομα τείνουν να τη μιμηθούν.

Ο εύκολος δρόμος προς την “επιτυχία”, και την προσέγγιση των προτύπων, υπερθεματίζονταν τόσο από έντυπα και περιοδικά, όσο και από τη διαφήμιση. Η σύνδεση με συγκεκριμένα πρότυπα κατανάλωσης, είναι αναπόφευκτη. Προσωπική ομορφιά, γκλαμουριά, εύπεπτες μορφές τέχνης, αυτοκίνητα, “οφείλουν” να παρίστανται στο άτομο που θέλει να γίνει αποδεκτό...Πάνω αριστερά, και κάτω δεξιά από το συλλογικό Κάτι το “Ωραίο”.

Οι περίεργες και σχεδόν ανεδάφικες αισθητικές και λογικές συζεύξεις, συναντώνται συχνά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σύζευξη του αρχαιοελληνικού στοιχείου με την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία ¹¹⁷, βασική επινόηση της χούντας, και σημαντικού προδρόμου του νεοελληνικού kitsch ¹¹⁸.

Οι συζεύξεις αυτές είναι που μετατρέπουν τις κατοικίες σε ανοργάνωτους και δίχως λογική εκθεσιακούς χώρους - καταστήματα, με διακοσμητικό φόρτο δυσανάλογο του μεγέθους τους και την ιδιότητα των κατοίκων τους ¹¹⁹.

¹¹⁷ Για το φαινόμενο του ελληνοκεντρισμού, την εξέλιξή του, και την ύστερη μορφή του, τον "ελληνοχριστιανικό ελληνοκεντρισμό" όπως αυτός διαμορφώθηκε ειδικά τον 20ο αιώνα:

Κονδύλης, Π. (2007), *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο (πρώτη έκδοση 1991) (σ.32-40)

¹¹⁸ Αναλυτικότερα η σχέση του ολοκληρωτισμού και του kitsch περιγράφεται από το Δ. Ραυτόπουλο με το κείμενο "Το Κιτς ως Φασιστόμετρο"

Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το "Ωραίο"* - Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά, Εκδόσεις Πολύτυπο (σ 69-77)

Ενώ για τη σχέση του ελληνοχριστιανικού, του μεταμοντέρνου τρόπου σκέψης με τις πολιτικές εξελίξεις στην νεοελληνική πραγματικότητα:

Κονδύλης, Π. (2007), *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο (πρώτη έκδοση 1991) (σ.46-47)

¹¹⁹ Ο υπερβολικός αυτός φόρτος, ο οποίος δεν εμφανίζει συνοχή, αλλά ούτε και αναμένεται να εμφανιστεί ξαφνικά, χωρίς κριτήρια και αναμειγμένος με στοιχεία ρουστίκ ή μιμούμενα τη λαϊκή και παραδοσιακή τέχνη, είναι που οδηγεί στη συνοπτική του περιγραφή ως βλαχομπαρόκ. Ο Χ. Καμπουρίδης, γράφει πως " Η σημερινή αλλοτριωμένη προσωπικότητα ανακατασκευάζει τις μυθικές αξίες που καταναλώνει στην τηλεόραση και στα περιοδικά μεγάλης κυκλοφορίας, και τις εκπέμπει με τη σειρά της στο περιβάλλον της. Όλο το σπίτι πρέπει να είναι στολισμένο, ντυμένο απ' την κορφή ως τα νύχια. Ακόμη και εκεί που στο παρελθόν δεν χρειάζονταν: οι τουαλέτες και τα τηλέφωνα έχουν και αυτά τα δικά τους στολίδια. Οι άλλοτε σεμνές αυλές γεμίζουν αντίγραφα αγαλμάτων και σιντριβάνια, οι βεράντες των πολυκατοικιών έχουν επιπλα σε κάποιο γνωστό διακοσμητικό ρυθμό".

Επίσης αναφέρει ότι το πρόβλημα του γούστου εμφανίζεται από τη στιγμή που το παραδοσιακό, "το οικείο και το μοναδικό παύουν να είναι η μόνη πραγματικότητα".

Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το "Ωραίο"* - Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά, Εκδόσεις Πολύτυπο (σ 25 & 30)

Πέραν των συζεύξεων, βασικό στοιχείο επιλογής ενός αντικειμένου, είτε πρόκειται για οικιακή συσκευή, είτε έπιπλο, διακοσμητικό, έργο τέχνης, δεν είναι ούτε η συνάφειά του με την αισθητική της κατοικίας, αλλά ούτε και η απλή προτίμηση του ατόμου. Είναι η αναγνωρισιμότητα του αντικειμένου από τρίτους ¹²⁰, εν δυνάμει θεατές του “μεγαλείου” που επιχειρεί το άτομο να προβάλει μέσω του εσωτερικού του διαμερίσματός του. Η λογική αυτή, και η σημασία που δίνεται στην αναγνωρισιμότητα από τρίτους, είναι που ενισχύει την παρουσία του kitsch στην αισθητική του νεοελληνικού mainstream.

Διακοσμητικά αντικείμενα, για πάσα χρήση, πάσα κατοικία. Χωράνε παντού, πωλούνται σχεδόν παντού. Ειδικά αριστερά, ο μυστικός δείπνος, συμβαίνει πάνω σε ένα βάθρο διακοσμημένο με μαϊάνδρους ...Από το συλλογικό *Κάτι το 'Ωραίο'*"

¹²⁰ Ο Ουμπέρτο Εκο, στην *Ιστορία της Ασχήμιας*, παρουσιάζει διαφορετικές προσεγγίσεις στο φαινόμενο του kitsch, όπως αυτές του Κ. Γκρινμπεργκ, του Σόπενχάουερ, του Χ. Μπροχ και του Ντ. ΜακΝτόναλντ. Μπορεί να θεωρηθεί ως κοινός παρονομαστής των οποίων η ικανότητα του kitsch αντικειμένου να προκαλέσει (συχνά μέσω του εντυπωσιασμού) τα ίδια αισθήματα στο θεατή -δέκτη που θα αντιμετώπιζε στη θέα ενός του αναγνωρίσιμου και αυθεντικού.

Η προέλευση του kitsch, εντοπίζεται για τον Έκο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα όταν Αμερικάνοι τουρίστες ζητούσαν να αγοράσουν ένα φτηνό πίνακα (Sketch) αποκτώντας έτσι μια “εύκολη αισθητική εμπειρία”

Έκο, Ουμπ. (2007), *Ιστορία της Ασχήμιας*, Εκδόσεις Καστανιώτη (πρώτη έκδοση στα ιταλικά, το ίδιο έτος) (σ. 394-407)

Το σύνολο των ατόμων που μετέχουν και μετείχαν σε αυτή την πραγματικότητα της υπερβολής και της αυτοπροβολής, πραγματοποιούσαν κινήσεις προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, προς συγκεκριμένα κυρίαρχα πρότυπα, τα οποία επιχειρούσαν να φτάσουν, και να ξεπεράσουν ποσοτικά και όχι ποιοτικά. Άλλωστε, σε μια πραγματικότητα όπου θριαμβεύει ο Κομφορμισμός είναι δύσκολο να γίνει λόγος για ελευθερία επιλογής γούστου, όταν τα κριτήρια είναι τρόπον τινά κατασκευασμένα ¹²¹. Αποτελούν εκδηλώσεις αυτού που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως “νεοελληνικό mainstream”. Και δεν μπορεί να είναι κάτι διαφορετικά ορισμένο καθότι οι προσπάθειες αυτές, υπερβολής, υπέρβασης και αυτοπροβολής, δε στόχευαν στην αναίρεση των κυρίαρχων προτύπων και στην κατάργησή τους. Μιλώντας ειδικότερα, το υποκείμενο του κομφορμισμού, ζώντας σε μια θεαματική μητρόπολη, καλούνταν να συμμορφωθεί με διαρκώς μεταβαλλόμενα πρότυπα ¹²², τις εκάστοτε επιταγές του “lifestyle”, ικανοποιώντας έτσι μηχανισμούς προσφοράς-ζήτησης ¹²³.

Το νεοελληνικό διαμέρισμα δεν αμφισβητήθηκε ως πρότυπο κατοίκησης από την πλειονότητα των χρηστών του. Άλλωστε αποτελεί

¹²¹ Ο μηχανισμός αυτός που στηρίζεται σε μεθόδους όπως η διαφήμιση και καταλήγει στην “ψευδαίσθηση ότι η αισθητική μας κρίση προηγείται της κατανάλωσης” περιγράφεται από το Χ. Καμπουρίδη.

Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το “Ωραίο” – Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά*, Εκδόσεις Πολύτυπο (σ 20)

¹²² Η παρακολούθηση και μόνο τέτοιων αλλαγών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια αλλοτριωμένη κατανάλωση. Και στην περίπτωση αυτή το μεγάλο ζητούμενο είναι το ως πότε θα μπορούσε κανείς να αντέξει τη μη συμμετοχή στην κοινότητα που στο μεταξύ θα συνεχίζει να συμμορφώνεται σε νέα πρότυπα.

Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το “Ωραίο” – Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά*, Εκδόσεις Πολύτυπο (σ.31)

¹²³ Για την Α. Κυριακίδου-Νέστορος, ήταν σχεδόν αδύνατο να αποδεχτεί το μέσο άτομο τους μηχανισμούς και τη φύση της αγοράς ειδικά σε ό,τι αφορά την κατοίκηση. Η κατάσταση περιπλέκεται αν υπολογιστεί και το ότι “Στο διαμέρισμα της πολυκατοικίας, η δυσαρμονία των ενοίκων με το περιβάλλον τους είναι φανερή. Ο λεγόμενος “εσωτερικός μετανάστης” βρίσκεται ανάμεσα σε δύο κόσμους που συγκρούονται μέσα του. Η σύγκρουση ανάμεσα σ’αυτά που έμαθε και σ’αυτά που βρήκε”

Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το “Ωραίο” – Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά*, Εκδόσεις Πολύτυπο (σ. 127-128)

ένα εμπορευματικό μαζικά παραγόμενο προϊόν, το οποίο έδινε και δίνει τη δυνατότητα στο χρήστη να το προσαρμόσει στις δικές του ανάγκες και ιδιαιτερότητες. Αποτελεί μια φαινομενικά ευέλικτη μορφή κατοίκησης, που επιδέχεται τροποποιήσεις εντός προκαθορισμένων ορίων ¹²⁴. Ωστόσο, όπως περιγράφει ο Miguel Amoros, πρόκειται περί βιομηχανίας κατοικιών, η οποία δεν είναι προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες και τη μοναδικότητα του κάθε χρήστη, ούτε στη λειτουργικότητα της ζωής του καθενός ¹²⁵.

Η “άρνηση” του διαμερίσματος, αν δε γίνει προς την κατεύθυνση των κυρίαρχων προτύπων ¹²⁶, συνεπάγεται εναλλακτικές μορφές κατοίκησης, οι οποίες στην νεοελληνική πραγματικότητα, ήταν τα κυρίαρχα θύματα της περιθωριοποίησης.

Η περιθωριοποίηση και η καταδίκη ¹²⁷ των πραγματικά διαφορετικών μορφών κατοίκησης, δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα ακόμα στοιχείο που ομαδοποιεί τους ένθερμους υποστηρικτές του

¹²⁴ Ως μαζικό εμπορευματικό προϊόν, εμφανίζει ένα χαρακτήρα βιομηχανικό και σχετικά ουδέτερο, παρέχοντας τη δυνατότητα για εύκολα πραγματοποιούμενες τροποποιήσεις, όπως η αντικατάσταση στοιχείων και τμημάτων του (τεντόπανα, είδη υγιεινής, κουφώματα, πόρτες, και ειδικότερα της επίπλωσης)

¹²⁵ Amoros, M. (2013), Η ολοκληρωτική πόλη - Επίμετρο Marcelo Turi, Τα κοινωνικά κέντρα εναντίον της μητρόπολης, Ελευθεριακή Κουλτούρα (σ.6&27)

¹²⁶ όπως της υπερσυσώρευσης υλικών αγαθών και οικονομικών πόρων όπου θα εκφράζονταν με την κτήση και προβολή μιας πολυτελούς κατοικίας, ακόμα και αν αυτή δεν ήταν διαμέρισμα.

¹²⁷ ακόμα και μέσω της νομοθεσίας. Δεν είναι λίγα τα φαινόμενα όπου άνθρωποι που επέλεξαν να κατασκηνώσουν στη για παράδειγμα φύση, ήρθαν αντιμέτωποι με τις αρχές.

νεοελληνικού διαμερίσματος και της πολυκατοικίας, του συλλογικού υποκειμένου του Κομφορμισμού^{128 129}.

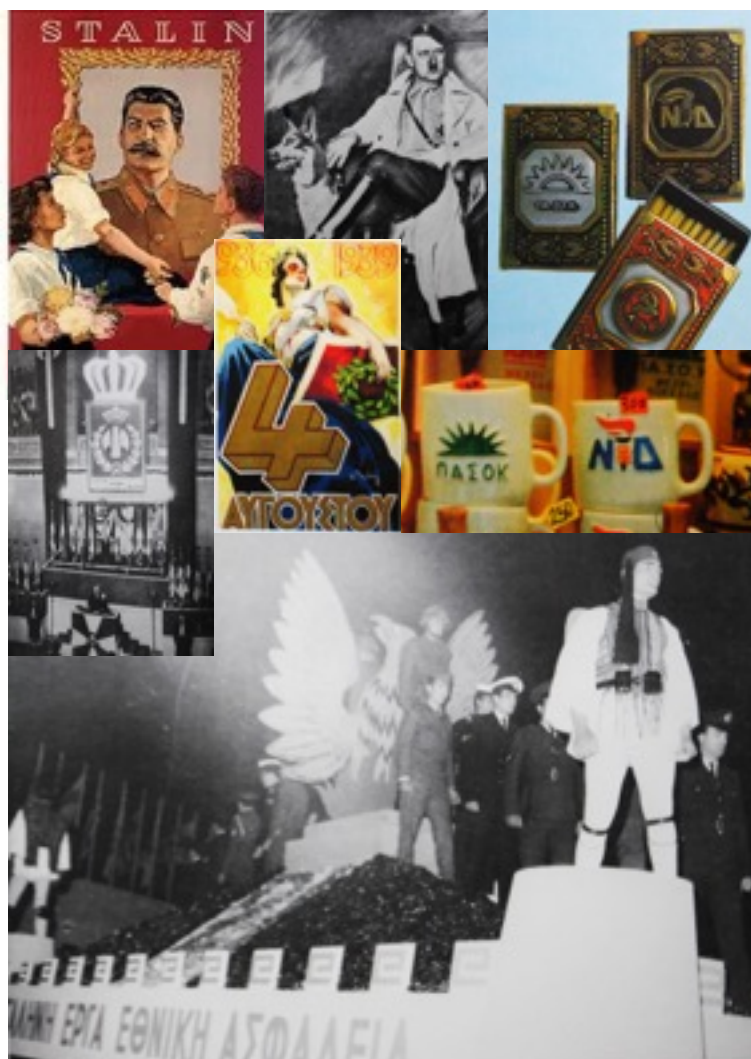
¹²⁸ Το διαφορετικό, είναι συχνά μια έννοια που το σύνολο φοβάται. Μια αναλυτική προσέγγιση στο φόβο απέναντι στο διαφορετικό, επιχειρείται από το Μ. Φουκώ, στην *Ιστορία της Τρέλας*, όπου και αναφέρεται ότι θεωρείται από το σύνολο τρελός, (άρα και αποδιοπομπαίος) όποιος ακολουθεί μια σειρά σκέψεων και πράξεων πέρα από το ορισμένο ως λογικό. Το γεγονός ότι τίθεται "πέρα" από το λογικό και αποδεκτό, είναι που μπορεί να συνδεθεί και με μηχανισμούς όπως η περιθωριοποίηση.

Φουκώ, Μ. (2004), *Η Ιστορία της Τρέλας*, Ηριδανός, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1961)

¹²⁹ Ο κάθε δημιουργός έχει την αίσθηση ή και την ψευδαίσθηση πως όταν αναζητά κάτι που να διαφέρει από τις τρέχουσες συμβατικές εκφράσεις γίνεται παράσπονδος, δηλαδή ένοχος παρασπονδιών, αφού κάνει μια υπέρβαση και αθετεί μια ηθική υποχρέωση που έχει αναλάβει απέναντι στον εαυτό του, την παιδεία του αλλά και στο όποιο κοινό του.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα παραπάνω ανήκουν στο Λεωνίδα Χρηστάκη, μπορεί κανείς να αντιληφθεί την ισχύ του κυρίαρχου προτύπου απέναντι στο άτομο.

Χρηστάκης, Λ. (2007), *Παράβαση*, Εκδόσεις Τυφλόμυγα (σ.15)

Ο θρίαμβος του kitsch, συνδεδεμένος με κάθε μορφή ολοκληρωτισμού, κατανάλωσης, σχεδόν σε κάθε δυνατή μορφή και στιγμή της ζωής του νεοέλληνα. Στη ζωγραφική, στην οργάνωση του χώρου, σε performance, στο βιομηχανικό design. Από το συλλογικό Κάτι το "Ωραίων", εκτός την πάνω αριστερά, από το howardweb.com

Mountain Passing (2009) Amy Shackleton, από το amysackleton.com

Χωρικός Χουλιγκανισμός

Η συνέπειες του Κομφορμισμού βάσει του νεοελληνικού mainstream, είναι εξίσου εμφανείς και στο δημόσιο χώρο, και μπορούν να αναγνωριστούν και σε κλίμακες ευρύτερες αυτών της κατοικίας. Μπορεί να γίνει λόγος για την επίδραση των φαινομένων αυτών στην εξωτερική εικόνα πολλών κατοικιών (είτε ομάδων και συνόλων κατοικιών¹³⁰) αλλά και έμμεσα πλέον στην εικόνα, στη χρήση, οργάνωση και λειτουργία του δημοσίου χώρου. Ήδη πραγματοποιήθηκε η διάκριση της δημόσιας εικόνας της κατοικίας του υποκειμένου του κομφορμισμού σε υποκειμενική και αντικειμενική.

Η αντικειμενική εικόνα, έχοντας πλέον έρθει σε δεύτερη μοίρα έναντι της υποκειμενικής που είναι αυτή η οποία κυρίως ενδιαφέρει το άτομο αφού έχει θεωρήσει πως μέσω αυτής προβάλλεται στο σύνολό του, αμελείται πλήρως. Οι όψεις των πολυκατοικιών, που εν είδει σκηνικού ορίζουν σημαντικό μέρος της εικόνας του δημοσίου χώρου, καθορίζονται από αυτή την αμέλεια των χρηστών προς αυτές. Τα βασικά τους μορφολογικά στοιχεία που συνήθως εξυπηρετούν λειτουργικές ανάγκες - τόσο των χρηστών όσο και των κατασκευαστών εκείνων που αντιμετωπίζουν τις κατοικίες ως μαζικό εμπόρευμα - θα υποβαθμιστούν περαιτέρω¹³¹ αισθητικά από τη συμπεριφορά των χρηστών. Εξίσου υπεύθυνοι είναι και οι κατασκευαστές που απευθύνονται στο συλλογικό αυτό υποκείμενο, αλλά και η κρατική εξουσία¹³².

¹³⁰ Σύνολα πλέον όψεων κατοικιών, είτε που ανήκουν στην ίδια πολυκατοικία, είτε σε μέτωπα - αποτέλεσμα του συνεχούς συστήματος δόμησης.

¹³¹ η αισθητική τους υποβάθμιση μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι εμφανίζεται ως στοιχείο ακόμα και από το στάδιο της μελέτης, όταν το κτίριο αντιμετωπίζεται ως μαζικά παραγόμενο προϊόν.

¹³² Καθώς οι περισσότεροι κατασκευαστές και η κρατική εξουσία, δεδομένου του πελατειακού χαρακτήρα των σχέσεών τους όπως περιγράφεται από τον Π. Κονδύλη είναι αυτοί που διαμορφώνουν πρόσφορο έδαφος για τη δημιουργία των συνθηκών αυτών.

Κονδύλης, Π. (2007), *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο (πρώτη έκδοση 1991) (σ. 23-30)

Ένα από τα βασικά αποτελέσματα των παραπάνω, είναι οι απεριποίητοι, μαστιζόμενοι από την υγρασία και την επίδραση του χρόνου, τυφλοί τοίχοι. Προκύπτουν αρχικά λόγω της επιδίωξης να εξαντληθούν οι όροι δόμησης, και περιέρχονται στην γνωστή τους κατάσταση λόγω της αδιαφορίας των ενοίκων του κτιρίου για οτιδήποτε δεν περιλαμβάνεται στο χώρο προβολής τους.

Οι λεγόμενοι τυφλοί τοίχοι, με ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους όταν το νέο κτίριο υπερβαίνει κατά πολύ το ύψος των παρακείμενων, αδιαφορώντας για τη συνολική εικόνα. Αν δεν αφεθούν στην υγρασία και στην τύχη τους, “κοσμούνται” με διαφημίσεις. Από το συλλογικό, Κάτι το “Ωραίο”

Παράλληλα, εκεί που κανείς “διάβαζε” μπαλκόνια εκτεθειμένα στον ήλιο ¹³³ πλέον παρατηρεί μια μοναδική τυπολογία αποθηκευτικού χώρου. Οτιδήποτε περισσεύει από το εσωτερικό της κατοικίας - χώρου

¹³³ το οποίο το αποδεικνύει η μετέπειτα προσθήκη τέντας, συνήθως πρακτική στη νεοελληνική πολυκατοικία. Συχνά, η πρωτοβουλία της προσθήκης αυτής, δε γίνεται συλλογικά από το σύνολο των ενοίκων της πολυκατοικίας, πόσο μάλλον από τους κατοίκους της γειτονιάς, με το αισθητικό αποτέλεσμα που προκύπτει από τους χρωματισμούς των τεντόπανων να είναι ιδιαίτερο.

προβολής του χρήστη, τοποθετείται στο μπαλκόνι, κυριολεκτικά σε δημόσια θέα, την ίδια στιγμή που επιδιώκεται η απόκρυψή του. Η αντίφαση αυτή φαίνεται να επικρατεί γενικότερα στη λογική που διέπει τις εν λόγω περιπτώσεις Κομφορμισμού. Το άτομο περιορίζει το δημόσιο βίο του στον εκάστοτε επιλεγμένο κοινωνικό περίγυρο. Αυτό συνεπάγεται και μια συμπεριφορά και απαξία προς το δημόσιο χώρο, στην ίδια κατεύθυνση με αυτή των μπαλκονιών.

Μπαλκόνια - όλα σε ένα: Αποθηκευτικοί χώροι, χώροι εκτόνωσης, χώροι αναψυχής, φυτώρια, επεκτάσεις εσωτερικού χώρου. Με σκίαστρα ανακλητά, κινητά, με διαφανή και αδιαφανή κιγκλιδώματα, με κεραίες συμβατικές, δορυφορικές. Διακρίνεται και η σταδιακή μείωση του εμβαδού ανά όροφο, και η “ασήμαντη” πινελιά, που απλά εξασφαλίζει την πρόσβαση στο δώμα. Επεξεργασμένη, από το διαδικτυακό τόπο 1.bp.blogspot.com

Εξαίρεση σε αυτό μπορεί να αποτελεί η είσοδος μια πολυκατοικίας. Συχνά, είναι περισσότερο προσεγμένη από την κύρια όψη ¹³⁴, και έτσι το κτίριο εμφανίζει έναν αισθητικό υδροκεφαλισμό. Η εξήγηση πίσω από αυτό, πιθανά να έγκειται στο ότι η κύρια είσοδος μίας νεοελληνικής πολυκατοικίας, είναι κάτι που γίνεται άμεσα αντιληπτό από τον επισκέπτη του διαμερίσματος, και ενδεχόμενα να αποτελεί και ένα χώρο στάσης για αυτόν ¹³⁵.

Αντίθετα, οι χώροι του οικοπέδου που δεν αξιοποιούνται, συνήθως περιορίζονται στο πλέον απόκρυφο τμήμα της ιδιοκτησίας, ενώ ονομάζονται ακάλυπτοι, σηματοδοτώντας την αδυναμία χρήσης ή ενδιαφέρονσας αξιοποίησής τους. Είναι συνήθως μη-χώροι, ότι κυριολεκτικά απέμεινε από το οικόπεδο και δεν μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί. Εφόσον δε, δικαίωμα σε αυτούς έχουν περισσότεροι του ενός χρήστες, η μοίρα τους είναι συχνά καταδικασμένη, παρά τις περιπτωσιακές νομοθετήσεις, που μπορεί να ευνοούν μία περισσότερο επεξεργασμένη αντιμετώπισή τους ¹³⁶.

¹³⁴ Η οποία είναι η μόνη που θα τυγχάνει έστω και κάποιας ελάχιστης φροντίδας, όπως βάψιμο.

¹³⁵ Καθώς θα είναι χώρος στάσης, θα στον επισκέπτη δώσει δυνατότητα παρατήρησης του χώρου, ψάχνοντας το κουδούνι ή περιμένοντας τον ανελκυστήρα. Αιτιολογείται έτσι η εξαίρεση.

¹³⁶ Ενδεικτικά αναφέρεται το Άρθρο 12 του νόμου 1577/1985 "Παραχώρηση σε κοινή χρήση ακαλύπτων χώρων", βάσει του οποίου προβλέπονται ευνοϊκότεροι όροι δόμησης για όσους κάνουν χρήση του.

Χαρακτηριστική εικόνα του κέντρου της Αθήνας, βόρεια από το Πεδίο του Άρεως. Πλήθος ακάλυπτων, όλων των σχημάτων και μεγεθών, σύνολο μη χώρων που προέκυψαν από τα αναξιοποίητα τμήματα των ιδιοκτησιών. Από το google earth

Χαρακτηριστικά των ακάλυπτων χώρων, η αποκοπή από το δημόσιο χώρο, και η απομόνωση, που προκύπτει και μέσω των ψηλών τοίχων -ορίων των ιδιοκτησιών, όπως αναλύονται και στο akaluptoi.blogspot.com από όπου προέρχεται και η αρχική εικόνα.

Σε μεγαλύτερες κλίμακες, οι δημόσιοι χώροι, πάλι είναι από τα βασικά θύματα του Κομφορμισμού, και ειδικότερα ενός από τους βασικούς παράγοντες της καθημερινότητας του υποκειμένου του: του αυτοκινήτου. Από την φετιχιστική ¹³⁷ κατοχή του, έως και την υπερβολική χρήση του ¹³⁸ , το αυτοκίνητο στη νεοελληνική πραγματικότητα ¹³⁹ διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ποιότητας του δημόσιου χώρου.

Δρόμος (δημόσιος χώρος) στο Παγκράτι. Φωτογραφία του Ερμή Κασάπη, για *Τα Νέα Αστικά Τοπία και η Ελληνική Πόλη*

¹³⁷ καθώς έχει μετατραπεί ειδικά μετά από τη δεκαετία του 90 και την παγίωση της γκλαμουριάς ως σύμβολο κύρους

¹³⁸ Περιγραφή της φύσης του *Ι.Χ. Ανθρώπου* και της σχέσης του με το αυτοκίνητο, και της συμπεριφοράς του στο χώρο

Δημητρίου Κ. (2012), *Ο Ι.Χ. Άνθρωπος και οι Υποθαλάσσιες Αρτηρίες του - Σημειώσεις για την Αυτοκίνηση*, Εκδόσεις των Ξένων. (σ.13-17)

¹³⁹ Αλλά και σε άλλες όπως αυτή της Ισπανίας την οποία περιγράφει ο Μιγκέλ Αμορός στο έργο του *Η Ολοκληρωτική Πόλη*

Η οδός Ανάφης στην Κυψέλη, με διαμορφωμένα τα μέτωπά της από τα τεντόπανα, την αντικειμενική εικόνα των διαμερισμάτων, και τα σταθμευμένα αυτοκίνητα Ι.Χ. και στις δύο άκρες του δρόμου. Από τη wikipedia.

Ίσως η σημαντικότερη συνέπεια ενός μοντέλου που ευνοεί την άκριτη υπερβολική χρήση του ιδιωτικού αυτοκινήτου είναι η μεταβολή του μεγαλύτερου μέρους των δημοσίων χώρων από φιλόξενους χώρους στάσης, σε αμήχανους χώρους που κανείς τους παρατηρεί επιφανειακά κατά τα διέλευσή του, αν φυσικά δεν έχουν θυσιαστεί εντελώς για τη διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων. Τόσο η λανθασμένη κλίμακα των χώρων αυτών, όσο και η θέση τους, σαν έρημες νησίδες μεταξύ των λεωφόρων της πόλης τους καθιστά μάλλον μη επισκέψιμους.

Η “νέκρωση” αυτή, δεν περιορίζεται μόνο σε τέτοιες περιπτώσεις. Ολόκληρα τμήματα του αστικού ιστού, έχουν οργανωθεί με βάση την κατοχή ιδιωτικού αυτοκινήτου ¹⁴⁰. Κάτι που σημαίνει ότι οι χρήσεις γης μεταβάλλονται, και δημιουργούνται αμιγείς περιοχές κατοίκησης, στη θέση του παλαιότερου μεικτού μοντέλου ¹⁴¹, καθώς το αυτοκίνητο έχει μειώσει τις αποστάσεις των ατόμων κατά τις απαραίτητες ενδοαστικές μετακινήσεις τους. Και ενώ οι περιοχές αυτές προσφέρουν το πλεονέκτημα της ησυχίας κατά τις ορισμένες ως ώρες ξεκούρασης, στην πραγματικότητα είναι τμήματα της πόλης που ερμυνώνουν ¹⁴² κατά τη διάρκεια της νύχτας. Άλλωστε η εικόνα τους κάθε άλλο παρά οικεία για τον άνθρωπο είναι, όταν ο δρόμος οριοθετείται από υποτυπώδη τεχνητή χαμηλή βλάστηση που επιχειρεί να κρύψει τους χώρους στάθμευσης που βρίσκονται στη χαμηλότερη στάθμη των πολυκατοικιών. Οι πολυκατοικίες των περιοχών αυτών, που συνήθως βρίσκονται μακριά από το κέντρο, μοιράζονται ωστόσο κοινά αισθητικά στοιχεία με τις πολυκατοικίες του κέντρου, με τη διαφορά να εντοπίζεται συνήθως στην ύπαρξη πανταχόθεν ελεύθερου συστήματος δόμησης, λόγω των διαφορετικών όρων δόμησης.

140 Amorós, M. (2013), *Η ολοκληρωτική πόλη - Επίμετρο Marcelo Tari, Τα κοινωνικά κέντρα εναντίον της μητρόπολης*, Ελευθεριακή Κουλτούρα (σ.20)

¹⁴¹ που χαρακτηρίζονταν μικτές χρήσεις γης και ειδικότερα από την ύπαρξη καταστήματος χώρου εμπορικής δραστηριότητας ή αναψυχής στο ισόγειο και κατοικίες στους ορόφους.

142 “Περιφέρειες Υπνωτήρια” είναι ο χαρακτηρισμός που τους δίνει ο M. Amorós.

Amorós, M. (2013), *Η ολοκληρωτική πόλη - Επίμετρο Marcelo Tari, Τα κοινωνικά κέντρα εναντίον της μητρόπολης*, Ελευθεριακή Κουλτούρα (σ. 35)

Μη χώροι, αφιλόξενοι χώροι διαμορφωμένοι με γνώμονα το αυτοκίνητο. Πάνω, μια νησίδα δημόσιου χώρου “στάσης” περικυκλωμένη από το κόμβο των πρώην οδών Πατησίων και Αλεξάνδρας, από το google street view. Κάτω, φωτογραφία του Γ. Αίσωπου για το *Τα Νέα Αστικά Τοπία και η Ελληνική Πόλη*.

Από το Χ-Αρχείο Uncensored του Τ. Σπυρόπουλου.

Πέρα από τον Κομφορμισμό

4.1 Ο Φόβος Απέναντι στο Διαφορετικό

4.2 Αντί Επιλόγου

Ο Φόβος απέναντι στο Διαφορετικό

Η διαιώνιση του Κομφορμιστικού μοντέλου σε ο,τι αφορά τη συμπεριφορά του χρήστη του χώρου στη νεοελληνική πραγματικότητα, βασίζεται και κατά ένα μεγάλο μέρος στους μηχανισμούς περιθωριοποίησης, που λειτουργούν παράλληλα με τον Κομφορμισμό. Την ίδια στιγμή που το άτομο επιδιώκει να γίνει αποδεκτό από συγκεκριμένο μέρος του κοινωνικού συνόλου, φροντίζει έτσι ώστε να αποστασιοποιείται δεδηλωμένα από τα άτομα των οποίων ο τρόπος ζωής δεν ταυτίζεται με τα κυρίαρχα πρότυπα.

Η περιθωριοποίηση και αποστασιοποίηση από συγκεκριμένες μερίδες πληθυσμού που προκύπτουν αναπόφευκτα, βασίζονται συνηθέστερα σε ποιοτικές παρά ποσοτικές διαφορές. Διαφορετικές προσεγγίσεις των τρόπων αντιμετώπισης τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου χώρου από όσες έχουν αναφερθεί, υπερτερούν των διαφορών που μπορεί να σχετίζονται με παράγοντες όπως τα μεγέθη των χώρων, ή τη διαθέσιμη υλικοτεχνική υποδομή ¹⁴³.

Ουσιαστικά αναγνωρίζονται από το υποκείμενο του Κομφορμισμού πληθυσμιακές ομάδες - με τις οποίες μοιράζονται τους χώρους της μητρόπολης - ως μη επιθυμητές εξαιτίας των πρακτικών που ακολουθούν σχετικά με την οργάνωση και χρήση του χώρου ¹⁴⁴. Βάσει αυτών των πρακτικών, μπορούν να παρατηρηθούν και να καταγραφούν τέτοιες πληθυσμιακές και κοινωνικές ομάδες, και οι ενέργειες τους να αντιπαρατεθούν συγκριτικά με τις ακολουθούμενες κυρίαρχες πρακτικές.

Συχνά, η αποστασιοποίηση του συνόλου συντηρείται και προεξοφλείται ταυτόχρονα τόσο με τη διαμεσολάβηση της κρατικής

¹⁴³ Μια ανεξάρτητη πολυτελής κατοικία, αν και έχει εμφανώς διαφορετικά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά, εξακολουθεί να εντάσσεται στο κυρίαρχο μοντέλο, για δυο βασικούς λόγους. Πρώτον διότι εξακολουθεί να αποτελεί συχνά ένα εμπορευματικό προϊόν (διαφορετικής ωστόσο οικονομικής αξίας, σχεδιασμένο από έναν επαγγελματία ειδικευμένο σε τέτοια έργα, έναν "star architect" με ελάχιστη δημιουργική συμβολή του τελικού χρήστη), και δεύτερον διότι η κατοχή της, αποτελεί έναν μακροπρόθεσμο και ίσως ανέφικτο στόχο του συλλογικού υποκειμένου του κομφορμισμού, στα πλαίσια μιας συμπεριφοράς που ομοιάζει με αυτές που συναντά κανείς σε λατρευτικά μοντέλα.

¹⁴⁴ Οι οποίες πρακτικές δε συμβαδίζουν με τα κυρίαρχα πρότυπα.

εξουσίας μέσω των γραπτών κανόνων (νόμων) όσο και μέσω των εσωτερικών δυνάμεων συνοχής του Κομφορμιστικού υποκειμένου, που οδηγούν στην ανοχή, τήρηση και επίκληση των κανόνων αυτών ¹⁴⁵

Μία αρχή στην καταγραφή των μη αποδεκτών από τη μάζα πρακτικών μπορεί να πραγματοποιηθεί με την παρατήρηση του φόβου από μέρους του κομφορμιστικού υποκειμένου απέναντι στις - αυθόρμητες και μη - παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο από μέρους συνόλων και ατόμων που δρουν εκτός της σφαίρας του Κομφορμισμού. Οι παρεμβάσεις αυτές μπορεί να είναι είτε αισθητικές, είτε χωρικές.

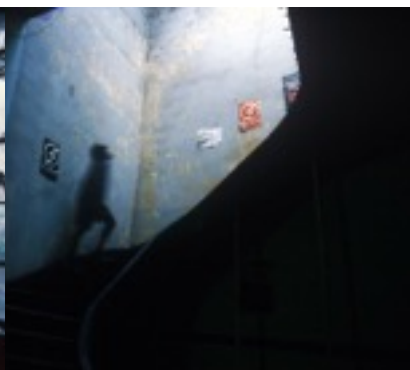
Οι πρώτες, στα περιβάλλοντα των σύγχρονων μητροπόλεων έχουν ως βασική μορφή παρουσίας τη street art ¹⁴⁶ , ή τέχνη του δρόμου. Το ίδιο της το όνομα, προσδιορίζει το χώρο που συντελείται, ενώ το γεγονός ότι συχνά τίθεται εκτός νόμου, προσδιορίζει τον εν δυνάμει γρήγορο και κρυφό χαρακτήρα εκτέλεσης. Το ενδιαφέρον ωστόσο μπορεί να εντοπιστεί σε μια από τις αιτίες ύπαρξης της. Η απουσία αισθητικής και η αμέλεια του ατόμου απέναντι στην αντικειμενική δημόσια εικόνα της κατοικίας του και την εικόνα του δημόσιου χώρου της πόλης, δημιουργεί σε άτομα που δραστηριοποιούνται πέρα από τις κομφορμιστικές πρακτικές την ανάγκη αισθητικής αναβάθμισης της εικόνας της πόλης. Και στην περίπτωση που ο όρος “αναβάθμιση” αμφισβητηθεί για την αντικειμενικότητά του, τότε μπορεί να γίνει λόγος για αυθόρμητη αισθητική οικειοποίηση του ανοίκειου βιομηχανικού - εμπορευματικού

¹⁴⁵ Ωστόσο, η χρήση από μέρους του συνόλου τέτοιων κανόνων, δεδομένου ότι ιστορικά στα Βαλκάνια παρατηρούνταν ασέβεια προς ορισμένους κανόνες που τίθονταν από την κεντρική εξουσία, μαρτυρά για ακόμα μια φορά τον χαρακτήρα των πελατειακών σχέσεων μεταξύ συνόλου και κεντρικής εξουσίας, με γνώμονα την κάλυψη των συμφερόντων του καθενός.

¹⁴⁶ Graffiti και Tagging

Περισσότερα σχετικά με αυτές της μορφές έκφρασης και τη δυναμική της εκφράζονται στο

Συλλογικό, Jeff Chang, jnor (2010), *Ακατάληπτες Μουτζούρες, Γέννηση και αφομοίωση του Γκραφιτι στη Ν. Υόρκη, Η Ελλαδική Περίπτωση*, Γραμμή 500 (πρώτη έκδοση του κειμένου του Jeff Chang στο έργο Can't Stop, Won't Stop, A History of the Hip Hop Generation to 2005)

χαρακτήρα ¹⁴⁷. Άλλωστε τέτοιες παρεμβάσεις γίνονται ως συνέχεια της αναγνώρισης του προβληματικού χαρακτήρα του ίδιου του δημόσιου χώρου, κάτι που αφορά και το θεμελιώδες ερώτημα σχετικά με τον κτήτορα του δημόσιου χώρου. Η απάντηση που φαίνεται να δίνεται σε τέτοιες περιπτώσεις είναι το “σε όλους ταυτόχρονα” σε αντίθεση με το “σε κανέναν” που υποδηλώνεται από την αμέλεια προς αυτόν ¹⁴⁸.

Street Art, κοντά στην πλατεία Εξαρχείων, στο κέντρο της Αθήνας, ίσως (για αρκετούς) της πρωτεύουσας για αυτόν το τομέα τέχνης. Από το Χ-Αρχεια Uncensored του Τ. Σπυρόπουλου.

Πίσω οι φωτογραφίες από τη villa amalia, βρίσκονται και στο propsganda.gr και αποδίδονται στο Γεράσιμο Δομένικο

¹⁴⁷ Ο οποίος συχνά συνοδεύει την ύπαρξη μιας μέσης πολυκατοικίας - προϊόντος εργολάβου

¹⁴⁸ Περισσότερα αναλύονται στο:

Fata Morgana, (2014), “Graffiti - Ο πόλεμος των Συμβόλων”, *Απατρεις*, 25, Απρίλιος 2014

Το πάρκο Ναβαρίνου και η θέση του στο κέντρο της Αθήνας. Εικόνες από τα athens.indymedia και parkingparko.espinblogs.net

Το ανεδαφικό στην αντιμετώπιση από μέρους της μάζας σε τέτοιες πρακτικές έγκειται στο ότι η ίδια έχει αποδεχθεί de facto και de jure “αυθόρμητες αισθητικές οικειοποιήσεις” του χώρου τόσο από μέρος των ατόμων χρηστών του χώρου ¹⁴⁹ , όσο και από ιδιωτικές και κρατικές ¹⁵⁰ πρωτοβουλίες. Ο βομβαρδισμός του περιγηγητή της σύγχρονης μητρόπολης από διαφημιστικά μηνύματα και neon φωτεινές πινακίδες δεν είναι κάτι το ανόικειο.

Η μάζα που καταδικάζει το graffiti και το tagging συνήθως σιωπά για εικόνες όπως αυτή. Φωτογραφία του Ε. Κασάπη για το *Τα Νέα Αστικά Τοπία και η Ελληνική Πόλη*

¹⁴⁹ Στην περίπτωση αυτή, μπορεί να γίνει λόγος για φαινόμενα όπως η “στάθμευση σε οποιοδήποτε σημείο εξυπηρετεί το χρήστη του Ι.Χ.” που αποτελεί ευρέως διαδεδομένο φαινόμενο στη νεοελληνική μητρόπολη και είναι αποδεκτό από μεγάλο μέρος του συνόλου.

¹⁵⁰ Είτε μπορεί να γίνει λόγος για συμπεριφορές της τοπικής αυτοδιοίκησης που αντιμετωπίζουν το δημόσιο χώρο ως χώρο προβολής τους, είτε γιατί απλά συνδράμει νομοθετικά στα τεκταινόμενα από μέρους της ιδιωτικής/επιχειρηματικά πρωτοβουλίας

Μιλώντας δε για αισθητική, ο ήχος δεν πρέπει να αγνοείται. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη σύγχρονη μητρόπολη για να πραγματοποιηθεί μια υπαίθρια μουσική εκδήλωση απαιτείται η συγκατάθεση των δημοτικών αρχών που θεωρητικά λειτουργούν εκ μέρους του μεγαλύτερου μέρους του συνόλου, όταν την ίδια στιγμή είναι ευρέως αποδεκτός ο θόρυβος των κινητήρων των Ι.Χ. αυτοκινήτων ¹⁵¹.

Ταυτόχρονα συντελούνται στους χώρους της μητρόπολης παρεμβάσεις οι οποίες σχετίζονται με την ίδια την οργάνωση και διαχείρισή του και δε συνδέονται με τις κυρίαρχες πρακτικές. Σε αυτή την ενότητα μπορούν να ενταχθούν φαινόμενα καταλήψεων, κοινοβιακών χώρων, και εγχειρημάτων που σχετίζονται με τη δημιουργία ελεύθερων δημοσίων χώρων όπως πάρκα.

Οι καταλήψεις κτιρίων, (ειδικά της κυριότητας του δημοσίου) συχνά συνδέονται με τη δημιουργία κοινοβιακών χώρων, αν και στη νεοελληνική πραγματικότητα, εξυπηρετούν και άλλες αναγκαιότητες ¹⁵². Σε κάθε περίπτωση, το φαινόμενο σχετίζεται και με τη δημιουργία εναλλακτικού μοντέλου κατοίκησης από το κυρίαρχα αποδεκτό και επιβεβλημένο. Και το στοιχείο αυτό είναι ένας καθοριστικός παράγοντας έτσι ώστε το κομφορμιστικό υποκείμενο να χαρακτηρίσει τα εγχειρήματα αυτά ως καταλήψεις, αλλά να μην πραγματοποιήσει το ίδιο για τις εκ των πραγμάτων καταλήψεις του δημοσίου χώρου από τραπεζοκαθίσματα που ανήκουν σε επιχειρήσεις αναψυχής ¹⁵³.

¹⁵¹ Και οι δύο περιπτώσεις, παράγουν ήχους που γίνονται αισθητοί ως εξίσου δυνατοί (πάνω από 90 dB σε κοντινή απόσταση)

¹⁵² Μια αξιόλογη προσπάθεια στη συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με τους αυτοοργανωμένους χώρους στη νεοελληνική πραγματικότητα (και ειδικά της Αθήνας), τις ανάγκες που εμφανίζονταν πίσω από τη δημιουργία τους, αλλά και τη συσχέτισή τους με γεγονότα και άλλα εγχειρήματα των οποίων η οργάνωση ήταν αντιδιαμετρικά αντίθεση με τις πατριαρχικές και πελατειακές σχέσεις, πραγματοποιήθηκε από τον Παναγιώτη Καλαμαρά.

Καλαμαράς, Π. (2013), *Πατησίων και Στουρνάρη Γωνία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα (σ.66-73)

¹⁵³ Σχετικά πρόσφατη αναφορά στο φαινόμενο πραγματοποίησε ο Τ. Παπαϊωάννου

Παπαϊωάννου, Τ. (2013), "Η Πόλη του Φόβου", *ART, Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 Ιουνίου 2013

Έχει επικρατήσει βάσει της λογικής του κομφορμισμού η τάση εικόνες σαν και αυτές (αριστερά enet.gr δεξιά Salim Beydun) να μην χαρακτηρίζονται άμεσα ως καταλήψεις χώρου, σε αντίθεση με τις διπλανές που εν τέλει εξυπηρετούν και την ανάγκη στέγασης. (για τη δίπλα σελίδα, φωτογραφίες του Γ. Δομένικου, από το εσωτερικό της Villa Amalia

Στην ίδια λογική, αλλά πλέον στο μεταίχμιο της (αποδεκτής από τη μάζα) νομιμότητας μπορούν να παρατηρηθούν χωρικές παρεμβάσεις σε χωρικά τμήματα συγγενή του δημοσίου χώρου ¹⁵⁴ , όπου πληθυσμιακές ομάδες μετατρέπουν τμήματα του μητροπολιτικού περιβάλλοντος σε χώρους αναγκαίους για τους ίδιους. Η αδιαφορία του μέσου κομφορμιστικού υποκειμένου για το δημόσιο χώρο και τη χρήση του, είναι που θα οδηγήσει τη μάζα μακριά από τέτοιες πρακτικές. Εξάλλου, ο “ιδανικός” χρήστης του χώρου σύμφωνα με το κομφορμιστικό μοντέλο είναι χρήστης - πελάτης του χώρου και σε καμία περίπτωση δημιουργός του.

Αφίσες από φάσεις δημιουργίας και διαμόρφωσης του πάρκου Ναυαρίνου, πηγή <http://parkingparko.espivblogs.net>

¹⁵⁴ όπως εγκαταλειμμένοι χώροι στάθμευσης, ουσιαστικά μη-χώροι. Το πάρκο στη συμβολή των οδών Ζωοδόχου Πηγής και Ναυαρίνου στα Εξάρχεια, του οποίου η ιδέα δημιουργίας θα μπορούσε να περιγραφεί και από τη συνθηματολογία “Το Πάρκιν τους – Το Πάρκο μας” αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας παρέμβασης.

Συλλογικό, (2009), “Περί Πάρκου”, *Το Πάρκινγκ τους, το Πάρκο μας – ένας απελευθερωμένος χώρος*, <http://parkingparko.espivblogs.net/about/>, (προσπελάστηκε 30 Αυγούστου 2014)

Η εκτενής χρήση του αυτοκινήτου για την οποία έγινε λόγος, πυροδοτεί μια άλλη μορφή διαφοροποιήσεων. Εκτενέστερα σε αυτήν έχει αναφερθεί ο Bryan Palmer¹⁵⁵, και πρόκειται μεταξύ άλλων και για κοινότητες πεζών στις μητροπόλεις του κόσμου, οι οποίες αρνούνται τη συστηματική χρήση του αυτοκινήτου, στα πλαίσια ενός τρόπου ζωής διαφορετικού από τα κυρίαρχα πρότυπα.

155 Palmer, B. (2006), *Κουλτούρες της Νύχτας, Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Σαββάλας (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 2000) (σ.560-585)

Αντί Επιλόγου

Το παράδειγμα των Αθηνών, δείχνει σαφέστατα πως το σύνολο των ενεργειών του μέσου ανθρώπου, είτε απειλείται είτε διέπεται πλήρως από τους Κομφορμιστικούς μηχανισμούς. Από τη δημιουργία, το σχεδιασμό και την οργάνωση του χώρου, έως και την παρατήρηση και σχέση του, το άτομο αφήνεται σε ένα πλέγμα πελατειακών και ανισόρροπων σχέσεων, που ουσιαστικά το εμποδίζουν στο να βιώσει επαρκώς την καθημερινότητά του, και να συνδράμει ενεργητικά και δυναμικά στη διαμόρφωση του χώρου στον οποίο δραστηριοποιείται.

Σχέσεων τόσο δυνατών και δεσμευτικών, ώστε το σύνολο αδυνατεί να αντιληφθεί την κατάσταση που βιώνει ή απλά αδιαφορεί για την αντιμετώπισή της. Από το τσιμεντένιο δάσος των Αθηνών ¹⁵⁶ με τις πολυκατοικίες - μανιτάρια έως και τη συνήθεια απέναντι στην εικόνα του kitsch και της trash κουλτούρας, το συλλογικό υποκείμενο του Κομφορμισμού δείχνει να αγνοεί τις δυνατότητες διεξόδου που θα του προσέφεραν εναλλακτικά μοντέλα λειτουργίας.

Το πρόσφατο παράδειγμα της Χαράς Κολαΐτη, που δημιούργησε έναν χαρακτήρα που ενσαρκώνει ίσως την πλειονότητα των στοιχείων της νεοελληνικής

¹⁵⁶ Η Αθήνα, εμφανίζει μία από τις χαμηλότερες αναλογίες πρασίνου ανά κάτοικο, παγκοσμίως.

mainstream κακογουστιάς στον τομέα της μουσικής ¹⁵⁷ καταδεικνύει το μέγεθος του προβλήματος. Η αντίδραση μεγάλου μέρους του κόσμου, ήταν απογοητευτική ¹⁵⁸, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου αδυνατούσε να αντιληφθεί το ότι η *Άννα Γούλα* δεν ήταν πραγματική μουσικός, αλλά σάτιρα.

Η συμπεριφορά αυτή του συνόλου, δεν περιορίζεται φυσικά μόνο στη μουσική, αλλά σε οτιδήποτε παθητικά δέχεται στη σύγχρονη θεαματική κοινωνία. Θα μπορούσε το φαινόμενο να ιδωθεί ως ένας εθισμός της μάζας στην κακογουστιά, στο έτοιμο και εύπεπτο, είτε αυτό αφορά την τέχνη, είτε την αρχιτεκτονική, είτε την καθημερινότητα.

Η λατρεία των υλικών αγαθών - επομένως και της εμπορευματοποιημένης κατοικίας, που άλλωστε αποτελεί και έναν από τους βασικούς χώρους επίδειξής τους - δείχνει να έχει ημερομηνία λήξης. Η οικοδομική δραστηριότητα κατέρρευσε με την οικονομική κρίση, ενώ το διαμέρισμα - εκθεσιακός χώρος δεν είχε λόγο ύπαρξης, αν δεν υπήρχε ο τρόπος ζωής που θα συνεπαγόταν την απόκτηση “εκθεμάτων”. Ο Δεκέμβρης του 2008, όχι μόνο συνέπεσε με τα πρώτα εμφανή σημεία της οικονομικής κρίσης που σήμαινε την αρχή του τέλους του lifestyle, αλλά αποτέλεσε και μια στιγμή άρνησης ορισμένων προτύπων. Ίσως να αποτέλεσε και ένα κλονισμό της σιγουριάς του κομφορμιστικού υποκειμένου, μια αβεβαιότητα για το μέλλον των απογόνων του. Το σύνολο, βρέθηκε απέναντι σε καταστάσεις μη γνώριμες για τα Κομφορμιστικά δεδομένα του.

Ένα από τα χαρακτηριστικά στιγμιότυπα των γεγονότων εκείνων, στο κέντρο της Αθήνας, ήταν η καταστροφή του χριστουγεννιάτικου τεχνητού δέντρου, στην πλατεία Συντάγματος. Για

¹⁵⁷ Προκειται για μια εργασία που παρουσιάστηκε από τη Χαρά Κολαίτη στην Α.Σ.Κ.Τ. με κεντρικό χαρακτήρα την *Άννα Γούλα - Βαρδινογιάννη*, μια λαϊκή σταρ-τραγουδίστρια που ερμηνεύει επιτυχίες όπως το “Γαλάζιο και Λευκό”, “Τα Πίνω Όλα”, “Είμαι Άρρωστη” που είναι κατά περιπτώσεις επιτηδευμένα κακόφωνη, πρόστυχη με λατρεία προς το kitsch, και ολίγον τι εθνικίστρια.

¹⁵⁸ Όπως εννοεί και η ίδια, σε συνέντευξή της.

Γιανναρου, Λ. (2008), “Μία χώρα εθισμένη στη χυδαιότητα”, *Καθημερινή*, <http://www.kathimerini.gr/711884/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/mia-xwra-e8ismenh-sth-xydaiothta>, (προσπελάστηκε 10 Αυγούστου 2014)

τον Α. Κιουπκιολή ¹⁵⁹ , η καταστροφή του δέντρου, ήταν ένα αποτέλεσμα της σύγχυσης του συνόλου, όταν παρατηρούσε στο πρόσφατο παρελθόν την κρατική εξουσία να αδυνατεί να προστατέψει τα δάση, και την ίδια στιγμή να προστατεύει ένα τεχνητό δένδρο, μιας άλλης πραγματικότητας από αυτή που βίωνε.

Η καταστροφή του τεχνητού χριστουγεννιάτικου δέντρου.
Από το info-war.gr

Το σύνολο των πτυχών της πραγματικότητας που συνδέεται με τον Κομφορμισμό, τις πρακτικές και τη συνολική λογική του, δείχνει να καταρρέει. Εν μέσω αυτής της κατάρρευσης διαφαίνεται ένα μεγάλο τμήμα της παθογένειάς του. Επομένως το στοίχημα που μπορεί να θέσει το σύνολο, δε σχετίζεται με το αν μπορεί να ανατραπεί αυτή η κατάρρευση, αλλά με το αν μπορεί να αντικατασταθεί το σύνολο των λογικών και πρακτικών αυτών με άλλες.

Χρειάζεται να απομακρυνθεί το σύνολο από τις πρακτικές της αδράνειας, της παθητικής λήψης ερεθισμάτων από το περιβάλλον του, της φθηνής κατανάλωσης ιδεών, πολιτισμού, υλικών και χώρου.

Σε τέτοια περίπτωση, κρίνεται τουλάχιστον αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός του τρόπου που το σύνολο αντιλαμβάνεται και

¹⁵⁹ Κιουπκιολής, Α. (2011), *Πολιτικές της Ελευθερίας - Αγωνιστική δημοκρατία, μετα-αναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Εκκρεμές (σ. 55-63)

ορίζει την καθημερινότητα, τις σχέσεις του, και ειδικότερα τη σχέση του με το χώρο που αυτά συμβαίνουν. Ίσως αυτό να είναι μια αρχή.

Βιβλιογραφία

1. Αγνώστων, (2002), *Πολοδομία και Δημόσια Τάξη*, Αθήνα Οχυρωμένη Πόλη, Έκδοση της Λέσχης Κατασκόπων του 21ου αιώνα (πρόκειται για αναδημοσίευση κειμένου δύο φοιτητών Τ. Β. που παρουσιάστηκε ως διάλεξη, στη σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Ε.Μ.Π. Το 1977)
2. Adorno, Th. (1991), *The Culture Industry – Selected essays on mass culture*, Routledge
3. Alexander, Chr. και Ishikawa, S. και Silverstein, M. και Jacobson, M. και Fiksdahl-King, I. και Anger, S. (1977), *A Pattern Language – Towns, Buildings, Construction*, Oxford University Press
4. Amoros, M. (2013), *Η ολοκληρωτική πόλη – Επίμετρο Marcelo Turi, Τα κοινωνικά κέντρα εναντίον της μητρόπολης*, Ελευθεριακή Κουλτούρα
5. Αόρατη Επιτροπή (2010), *Η Εξέγερση που Έρχεται*, Ελεύθερος Τύπος
6. Αραπίνης Π. (και επιμ.) και Ξυδάκης Ν.Γ. και Μουτσόπουλος Θ. και Βαννέλης Δ. και Κουκουλάς Γ. κ. α. (2012), *Αντικουλτούρα, Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Ιδιομορφή
7. Αργυριάδης, Α. (2012), “Μνήμη & Λήθη – Οι έκδηλες και λανθάνουσες μορφές του εθνικισμού”, *Βαβυλωνία*, No 8, σελ 37-39
8. Arendt H. (2012), *Η Κρίση της Κουλτούρας – και άλλα κείμενα*, Στάσει Εκπύπτοντες (πρώτη έκδοση στα αγγλικά στο έργο *Between Past and Future*, Viking Press, 1961)
9. Asch, S. E. (1956), “Studies of independence and conformity: A

minority of one against a unanimous majority.” *Psychological Monographs*, 70, (9, Whole No. 416)

9. Άσιμος, Ν. (2000), *Αναζητώντας Κροκανθρώπους*, Βιβλιοπέλαγος (αποτελεί επανέκδοση της αυτοέκδοσης του 1980)
10. Banham, R. (2008), *Θεωρία και Σχεδιασμός την Πρώτη Μηχανική Εποχή*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π. (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1960)
11. Barker, P. (επιμ.) (2006), *Arts in Society – Essays by Angela Carter, John Berger, Reyner Banham, Michael Wood, Dennis Potter and others*, Five Leaves Publications (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1977)
12. Barthes, R. (1967), *Elements of Semiology*, Hill and Wang, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά, 1964)
13. Baudelaire, Ch (1949), *Intimate Journals*, Methuen & Co. Ltd, (γράφτηκε στα γαλλικά 1851-1862), μέρος XXXI. διαδικτυακή πηγή: *University of Virginia Library*, προσπελάστηκε 30 Μαΐου 2014, http://xtf.lib.virginia.edu/xtf/view?docId=2005_Q3_1/uvaboook/tei/z000000101.xml;chunk.id=d3;toc.depth=100;brand=default
13. Baudrillard, J. και Nouvel, J. (2005), *Τα Μοναδικά Αντικείμενα – Αρχιτεκτονική και Φιλοσοφία*, εκδόσεις futura, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά 1999)
14. Benjamin, W. (2004), *Για την Έννοια της Ιστορίας*, (δοκίμιο που εκδόθηκε στα γερμανικά το 1942, γράφτηκε το 1940)
15. Βίτσος Δ. (2010) *Ποιοι πρέπει να μας κυβερνούν ή Πώς το life style εκμαύλισε τη Δημοκρατία*, Εκδόσεις Αποτύπωμα (πρόκειται για έκδοση που περιλαμβάνει τα Πολιτικά του Αριστοτέλη, τα οποία μεταφράζει και προλογεί ο Δ. Βίτσος)

16. Bond, R. και Smith, P. B. (1996), "Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Aschs (1952b, 1956) Line Judgement Task", *Psychological Bulletin*, Vol.119 No.1, σελ 111-137
17. Carlin G. (2004), *When Will Jesus Bring the Pork Chops*, Hyperion
18. Chomsky, N. (1994), *Η Χειραγώγηση των Μαζών – συνεντεύξεις με τον David Barsamian*, Scripta, (πρώτη έκδοση 1994)
19. Chomsky, N. (2007), *Το Μέλλον της Διακυβέρνησης-ο ρόλος του κράτους σε μια ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία*, Αιώρα, (πρώτη έκδοση 1970)
20. Γιανναρου, Λ. (2008), "Μία χώρα εθισμένη στη χυδαιότητα", *Καθημερινή*, <http://www.kathimerini.gr/711884/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/mia-xwra-e8ismenh-sth-xydaiothta>, (προσπελάστηκε 10 Αυγούστου 2014)
20. Giedion, S. (1948), *Mechanization Takes Command – A Contribution to Anonymous History*, W.W. Norton and Company Inc.
21. Cialdini, R. B. και Goldtein, N. (2004), "Social Influence – Compliance and Conformity", *Annual Review of Psychology*, 55, σελ 591-621
22. Γλάυκωψ ως Κυνικός και Ελεάτης, *Ο Αφανής Ορυμαγδός της Πανηλίδας Διαιώνισης Αιτιών Ζωής Της Άρχουσας Ανθρωπότητας Τεθλιμμένης Ανόητης Αντίληψης*, Ελεύθερος Τύπος (2η έκδοση 2011)
23. Γοσπονδίνη, Α. και Μπεριάτος, Η. (2006) (επιμ.), *Τα Νέα Αστικά Τοπία και η Ελληνική Πόλη*, Εκδόσεις Κριτική.
24. Δαμιανάκος, Σ. (2005), *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων*

25. Davis, M. (1990), *City of Quartz – Excavating the Future in Los Angeles*, Verso
26. Davis, M. (2000), *Magical Urbanism-Latinos Reinvent the US Big City*, Verso
27. Davis, M. (2006), *Planet of Slums*, Verso
28. Davis, M. (2006), “The Rising Tide of Urban Poverty - Mike Davis on a Planet of Slums”, Συνέντευξη με τη Lee Sustar , *Socialist Worker* , http://socialistworker.org/2006-1/588/588_06_MikeDavis.shtml. προσπελάστηκε 20 Απριλίου 2013, (αποτελεί συνέντευξη για το περιοδικό *Socialist Worker*)
29. Davis M. (2008), *Πέρα από το Blade Runner – Αστικός Έλεγχος, η οικολογία του φόβου*, εκδόσεις Futura, (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1998)
30. Debord, G. (1972), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Διεθνής Βιβλιοθήκη, (πρώτη έκδοση 1967)
31. Δημητρίου Κ. (2012), *Ο Ι.Χ. Άνθρωπος και οι Υποθαλάσσιες Αρτηρίες του – Σημειώσεις για την Αυτοκίνηση*, Εκδόσεις των Ξένων.
33. do.co.mo.mo. και Ρόδη, Αλκ. (επιμ.) και Τουρνικιώτης Π. (επιμ.) (2010), *Εκδοχές του Μοντέρνου στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, εκδόσεις Futura
34. Δραγώνας, Π. (2009), “Μετά την Πολυκατοικία”, *Καθημερινή*, 11 Ιανουαρίου 2009
35. Έκο, Ουμπ. (2007), *Ιστορία της Ασχήμιας*, Εκδόσεις Καστανιώτη

- (πρώτη έκδοση στα ιταλικά, το ίδιο έτος)
36. Fata Morgana, (2014), "Graffiti - Ο πόλεμος των Συμβόλων", *Απατρεις*, 25, Απρίλιος 2014
 36. Freud, S. (1922), *Psychopathology of Everyday Life*, T. Fisher Unwin Ltd (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1904)
 37. Freud, S. (2011), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, Εκδόσεις Ελληνική Παιδεία Α.Ε. (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1930)
 38. Fromm, E. (1971), *Ο Φόβος μπροστά στην Ελευθερία*, Μπουκουμάνης (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1941 ως "Escape from Freedom")
 39. Ζιν, Χ.(2009), *Διακηρύξεις Ανεξαρτησίας*, Εκδόσεις Εξάρχεια, (πρώτη έκδοση 1990)
 40. Galeano, E. (2009), *Καθρέφτες - Μία Σχεδόν Παγκόσμια Ιστορία*, Πάπυρος, (πρώτη έκδοση στα ισπανικά το 2008), σ. 5-6
 41. Geertz, C. (2003), *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1973)
 40. Goffman, E. (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1959)
 41. Graeber, D. (2007), *Αποσπάσματα μιας Αναρχικής Ανθρωπολογίας*, Στάσει Εκπίπτοντες, (πρώτη έκδοση 2004)
 42. Graeber, D. (2011), *Στο Λυκόφως των Πρωτοποριών- η ανάδυση σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων*, Στάσει Εκπίπτοντες, (πρώτη έκδοση 2003)
 43. Hakim Bey (2003), *T.A.Z. The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*, Autonomedia. (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1991)

44. Harvey, D. (2012), *Εξεγερμένες Πόλεις – Από το δικαίωμα στην Πόλη στην Επανάσταση της Πόλης*, Εκδόσεις ΚΨΜ, (πρώτη έκδοση 2011)
45. Hebidge, D. (1985), *Υπο-κουλτούρα: το νόημα του στυλ*, Γνώση (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1979)
46. Hirschon, R. (2004) *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1989)
47. Hobsbawm, E. (2010), *Ληστές*, Θεμέλιο, (πρώτη έκδοση 1969)
48. Hussey, A. (2009), *Παρίσι-η μυστική ιστορία*, Πάπυρος, (πρώτη έκδοση 2006)
49. Θεοδωρόπουλος, Τ. (2013) “Ο Θάνατος της Αστικής Ζωής”, *Καθημερινή*, 17 Δεκεμβρίου 2013
50. Iakovidou J. και Kanellopoulos K. και Kotronaki L. (2010), “The Greek Uprising of December 2008”, *Situations: Project of the Radical Imagination* Vol3, no2, σελ 145-157
51. Jacobs, J. (1965), *The Death and Life of Great American Cities-The Failure of Town Planning*, Pelican Books
52. Καλαμαράς, Π. (2013), *Πατησίων και Στουρνάρη Γωνία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα
53. Καλφόπουλος Απ. (επιμ), (2007) *Spectanbul*, έκδοση του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. σε συνεργασία με τις εκδόσεις Futura (αποτελεί συλλογικό έργο ομάδας φοιτητών και διδασκόντων του τμήματος)

54. Καρανδίνου, Αν. (επιμ.) και Αχτύπη, Χρ. (επιμ.) και Γιαμαρέλος, Στ. (επιμ.), (2008), *Athens by Sound – 11η Διεθνής Έκθεση Αρχιτεκτονικής στη Μπιενάλε Βενετίας*, εκδόσεις Futura
55. Καραπάνου, Α.(επιμ.), (2006) *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, (αποτελεί τον κατάλογο της ομώνυμης έκθεσης)
56. Καστοριάδης, Κ. (1999), *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, Κέδρος – Ράππα (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1975)
57. Κιουπκιολής, Α. (2011), *Πολιτικές της Ελευθερίας - Αγωνιστική δημοκρατία, μετα-αναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Εκκρεμές
57. Κονδύλης, Π. (2007), *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο (πρώτη έκδοση 1991)
58. Κονδύλης, Π. (2011), *Οι Αιτίες της Παρακμής της Σύγχρονης Ελλάδας, Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Θεμέλιο (αποτελεί τμήμα ευρύτερης εκδοσης, *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*)
59. Κούρτσιο, Ρ. (2009), *Μετρό*, Εκδόσεις Επανοικειοποίηση (πρώτη έκδοση στα ιταλικά το 1994)
60. Kracauer S. (1998), *The Salaried Masses – Duty and Distraction in Weimar Germany*, Verso (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1929 με δημοσίευση στη Frakfurter Zeitung)
61. Λάββας, Γ. (2010), *Ζητήματα Πολιτιστικής Διαχείρισης*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα

62. Λαδικός, Α. (1998), *Παύλος Σιδηρόπουλος, πού να γυρίζεις*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη
63. Lafargue, P. (2007), *Το Δικαίωμα στην Τεμπελιά*, Micromedia Ροές (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1883)
63. Λαφάργκ, Π. (2013), *Η Χρεοκοπία του Καπιταλισμού*, Πανοπτικών, (μετάφραση από κείμενα που περιέχονταν στον αγγλικό τόμο του έργου *The Right to be lazy and Other Studies*, Chicago : C.H. Kerr & Co. το 1883, που με τη σειρά τους προέρχονται από τη γαλλική έκδοση “*Le droit à la paresse*” το ίδιο έτος)
64. Λεμπέσης Ευαγ. (2010), *Η τεράστια κοινωνική σημασία των βλακών στο σύγχρονο βίο*, Εκδόσεις Τα Καλώς Κείμενα (αναδημοσίευση αντίστοιχου δοκιμίου που δημοσιεύτηκε στην καθαρεύουσα το 1941)
65. Λέφας Π. (2008), *Αρχιτεκτονική και Κατοίκηση – Από τον Heidegger στον Koolhaas*, Πλέθρον
66. Lefebvre, H. (1991), *Critique of Everyday Life*, Verso (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1947)
67. Levi-Strauss, C. (1980), *Φυλές και Ιστορία*, Μπάυρον (2η έκδοση) (πρώτη έκδοση στα γαλλικά, 1952)
68. Λιάκος, Α. και Εξερχζόγλου, Χ. και Ozil, Α. κ.α. (2011), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μία νέα ματιά*, Εκδόσεις Νεφέλη
69. Μαρμαράς, Εμ. (1991), *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας, η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς
70. Μαρμαράς, Εμ. (2012), *Για την Αρχιτεκτονική και την Πολεοδομία της Αθήνας*, Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο, Εκδόσεις

71. Martinez Simmons, M. (επιμ.), (2014), “Seattle Municipal Code”, *Seattle.gov - Office of the City Clerk*, <http://clerk.ci.seattle.wa.us/~scripts/nph-brs.exe?d=CODE&s1=23.49.013.snum.&Sect5=CODE1&Sect6=HITOFF&l=20&p=1&u=/~public/code1.htm&r=1&f=G>, (προσπελάστηκε 4 Σεπτεμβρίου 2014)
71. Mazower, M. (2001), *Σκοτεινή Ήπειρος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (πρώτη έκδοση 1998)
72. Μαζαουερ, Μ.(2002), *Τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Πατάκη, (πρώτη έκδοση 2000)
73. McKenzie Wark, K. (2011), *The Beach Beneath the Street – The Everyday Life and Glorious Times of the Situationist International*, Verso
74. Miller, A. J. (2013), “No one is illegal”, *Industrial Workers of the World – A Union for All Workers*, <http://www.iww.org/culture/articles/wpl/illegal.shtml>, προσπελάστηκε Κυριακή 20 Απριλίου 2014
75. Morris, Des. (2011), *Ανθρώπινος Ζωολογικός Κήπος*, Κέδρος (πρώτη έκδοση 1969)
76. Μουτσόπουλος, Θ. (1997), *Μοιάζει με Άνθρωπο(ς), Ανθρωπομορφισμός, Αφαίρεση και σχηματοποίηση στη μαζική κουλτούρα*, Εκδόσεις Futura
77. Μουτσόπουλος, Θ. (2001), *Υβρίδια της Παγκοσμιοποίησης, η μαζική κουλτούρα στην περιφέρεια*, Εκδόσεις Futura
78. Μουτσόπουλος, Θ. Και Βασιλείου, Κ. Και Ζαβολέας Γ. και αρχιτεκτονική ομάδα “ένάντια στη μορφή” κ. α. (2010), *Hidden*

Athens - Κρυμμένη Αθήνα, αθέατες όψεις μιας συσκοτισμένης μητρόπολης, Ανέκδοτος συλλογικός τόμος, αναφερόμενος στην ομώνυμη έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Τ.Α.Φ. στο Μοναστηράκι της Αθήνας.

79. Μουτσόπουλος, Θ. (και επιμ.) και Αρσενίου, Ε. και Ρόμβος Τ. κ.α. (2012), *Το Αθηναϊκό Underground, 1964-1983*, Athens Voice Books
80. Μπαγέρης, Δ. (1999), *ο Διάσημος Νικόλας Άσιμος*, Εκδόσεις Σιγαρέττα
81. Μπατάιγ, Ζ. (1982), *Ο Ερωτισμός*, Ιδέες (πρώτη έκδοση 1957)
82. Μπίρης, Μ. (1987), *Μισός Αιώνας Αθηναϊκής Αρχιτεκτονικής 1875-1925*, Ελληνική Βιβλιοδεσία
83. Μπούκτσιν, Μ. (2011), *Οι Ισπανοί Αναρχικοί – Τα Ηρωικά Χρόνια 1868-1936*, Βιβλιοπéλαγος (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1977)
84. Νταλούκας, Μ. (2006), *Ελληνικό Ροκ 1945-1990, ιστορία της νεανικής κουλτούρας από τη γενιά του χάους μέχρι το θάνατο του Παύλου Σιδηρόπουλου*, Εκδόσεις Άγκυρα
85. Palmer, B. (2006), *Κουλτούρες της Νύχτας, Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Σαββάλας (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 2000)
86. Παπαιωάννου, Τ. (2013), "Η Πόλη του Φόβου", *ART, Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 Ιουνίου 2013
87. Παπανικολάου Μ. (επιμ.) (2007), *Η Τέχνη από το 1900 – Μοντερνισμός Αντιμεταμοντερνισμός Μεταμοντερνισμός*, Επίκεντρο (περιλαμβάνει τη μεταφρασμένη από τα αγγλικά έκδοση με κείμενα των Hal Foster, Rosalind Krauss, Yve – Alain Bois και Benjamin H.D. Buchloch)

88. Προυντόν, Π.Ζ. (χ.χ.) *Ιδιοκτησία και επανάσταση*, Ελεύθερος Τύπος, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1840)
89. Ράιχ, Β. (1983), *Άκου Ανθρωπάκο*, Αποσπερίτης, (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1948)
90. Reber, A. (1995), *Dictionary of Psychology*, Penguin Books, (πρώτη έκδοση 1985)
91. Roberts, J. (2003), *Σχετικά με τη Φιλοσοφία της Καθημερινής Ζωής*, εκδόσεις Futura, (1η έκδοση στα αγγλικά το 1999 με τη μορφή δοκιμίου στην επιθεώρηση *Radical Philosophy*, No 98)
92. Simmel G. (1993), *Πόλη και Ψυχή*, εκδόσεις Έρασμος (πρώτη έκδοση στα γερμανικά το 1903)
93. Σπυρόπουλος, Τ. (2013), *X-archia Unsensored: Τα συνθήματα και τα Graffiti των Εξαρχείων 2009-2012*, Εκδόσεις Ρακοσυλλέκτης
94. Σταυρίδης Στ. (2002), *Από την Πόλη Οθόνη στην Πόλη Σκηνή*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα
95. Συλλογικό (2014), "Asch Conformity Experiments", *Wikipedia, the Free Encyclopedia*, προσπελάστηκε 16 Μαΐου 2014, http://en.wikipedia.org/wiki/Asch_conformity_experiments
96. Συλλογικό, Jeff Chang, (2010), *Ακατάληπτες Μουτζούρες, Γέννηση και αφομοίωση του Γκραφιτι στη Ν. Υόρκη, Η Ελλαδική Περίπτωση*, Γραμμή 500 (πρώτη έκδοση του κειμένου του Jeff Chang στο έργο *Can't Stop, Won't Stop, A History of the Hip Hop Generation* το 2005)
96. Συλλογικό, Παπουτσάκης Χ. κ. α. (1984), *Κάτι το "Ωραίο"* - Μία Περιήγηση στην Ελληνική Κακογουστιά, Εκδόσεις Πολύτυπο

97. Συλλογικό, (2009), "Περί Πάρκου", *Το Πάρκινγκ τους, το Πάρκο μας - ένας απελευθερωμένος χώρος*, <http://parkingparko.espinblogs.net/about/>, (προσπελάστηκε 30 Αυγούστου 2014)
98. Συλλογικό, (2014), "Ochlocracy", *Wikipedia, the Free Encyclopedia*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Ochlocracy>, προσπελάστηκε 28 Ιουνίου 2014
99. Συλλογικό, (2014), "Zoning Glossary", *Department of City Planning - City of New York*, <http://www.nyc.gov/html/dcp/html/zone/glossary.shtml#floor> (προσπελάστηκε 4 Σεπτεμβρίου 2014)
97. Schwarz, A. (2013), "Η Δημιουργικότητα και ο Έμπορος", *Ο (Ιστο)Χώρος της Ελευθεριακής Κουλτούρας*, προσπελάστηκε 2 Απριλίου 2014, <http://xwroselkoul.blogspot.gr/2013/06/arturo-schwarz.html>
98. Vanegheim, R. (2006), *The Revolution of Everyday Life*, Rebel Press, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1967 ως *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*)
99. Varmedoe, K. και Gopnik, A. (1990), *High and Low, modern art popular culture*, The Museum of Modern Art (New York)
100. Velden, Th. (2001), *The Theory of the Leisure Class*, Modern Library (πρώτη έκδοση το 1899)
101. Wacquant, L. (2009), *Punishing The Poor – The Neoliberal Government of Social Insecurity*, Duke University Press (πρώτη έκδοση 2004)
102. Wacquant, L. (2008), *Urban Outcasts - A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Polity, (πρώτη έκδοση 2001)
103. Wilson, P. L. (2003), *Pirate Utopias – Moorish Corsairs & European*

Renegadoes, Autonomedia (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1995, ο συγγραφέας γνωστός και ως Hakim Bey)

104. Φιλίππιδης, Μ. (επιμ.) (1998), *Απουσία(ς) Αισθητικής(ς) : Πέρα από το Ωραίο – Η Απουσία στην Πόλη*, εκδόσεις Futura
105. Φιλίππιδης, Χ. (2007), *Σώμα, Χώρος & Πολιτικές της Καθαρι(ι)ότητας*, Ελευθεριακή Κουλτούρα. (παρουσιάστηκε ως διπλωματική εργασία στη σχολή αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ στα πλαίσια του διατμηματικού προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών “σχεδιασμός, χώρος, πολιτισμός, στις 25 Ιουλίου 2007)
106. Φιλοκύπρου, Ε. και Ρηγοπούλου, Π. (2006), *Ελελεύ, Για το δικαίωμα στην πόλη*, Πολύτροπον
107. Φουκώ, Μ. (2004), *Η Ιστορία της Τρέλας*, Ηριδανός, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά το 1961)
107. Χαριτάτου-Συνοδινου, Μ. (2010), *Στάχτη και Burberry - Ο Δεκέμβρης 2008 μέσα από συνθήματα, εικόνες και κείμενα*, Εκδόσεις ΚΨΜ
108. Χάρμαν, Κ. (2012), *Λαϊκή Ιστορία του Κόσμου*, Εκδόσεις Τόπος (πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1999)
109. Χρηστάκης, Λ. (2008), *Τα Εξάρχεια δεν Υπάρχουν στην Ιστορία στο Χάρτη στη Ζωή-εξιστορήσεις από το Λεωνίδα Χρηστάκη*, Εκδόσεις Τυφλόμυγα
110. Χρηστάκης, Λ. (2007), *Παράβαση*, Εκδόσεις Τυφλόμυγα
111. Χρηστάκης, Λ. (2012), *Μακάβριες Ιστορίες*, Εκδόσεις Τυφλόμυγα
112. Χρηστάκης, Ν. (2010), *Το πρόσωπο και οι Άλλοι*, Εκδόσεις Παπαζήση

113. Zavoleas, Y. (επιμ.) και Patsavos, N. (επιμ.) (2013), *SURFACE/ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ – Digital Materiality and the New Relation between Depth and Space*, εκδόσεις Futura
114. Zerzan, J. (επιμ.) (2005), *Against Civilization - Readings and Reflections*, Feral House

Τα δικαιώματα των εικόνων (φωτογραφιών, έργων τέχνης, τμημάτων εικόνων κλπ) που παρατίθενται και προϋπήρχαν του εντύπου ανήκουν εκεί που ανήκαν και πριν την ύπαρξη αυτού -όπως αναφέρεται- και σε κάθε περίπτωση στον αρχικό δημιουργό τους.